

О.С. Содиқов

**Тоғдаги
саргузаштлар**

Тошкент
Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
«Фан» нашриёти
2006

34(54)6-4 УЗБ, 02Д, 2Д, 28, —

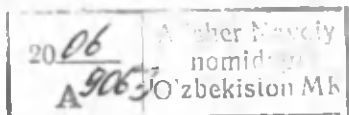
Ҳикоялар

О. С. Содиқов нафақат геолог олим, балки яхшигина қалами бор бўлган ҳаваскор ёзувчи ҳам эди. Албатта, домла ўзининг ёзувчилик машғулотига кўнгул иши, тўғривоғи бир ҳавас деб қараган, аммо ундаги айрим ўринлар, айниқса, табиат тасвири нозик дидли адабиёт мухлисига ҳам манзур бўлиши шубҳасиз.

Қўлингиздаги китоб тоғликлар, уларнинг характери, урушдан кейинги оғир йиллар, севги-муҳаббат ҳақида. Азамат ва Нозикойларнинг самимий муҳаббати, Баҳринисо хола, Абдуллажон ака, Яхшибой оталарнинг ҳаётий тажрибалари сизни бефарқ қолдирмайди деб умид қиламиз.

Китобнинг яна бир қимматли томони шундаки, унда ер ости бойликларининг пайдо бўлиш жараёнлари, бунга таъсир қилувчи омиллар, бирор маъдан ёки қазилма бойликдан дарак берувчи белгилар ҳикоялар замирига, қаҳрамонлар нутқига сингдириб юборилган. Бинобарин, ушбу асарни ўқиётган китобхон ундан нафақат бадиий завқ, балки илмий маълумот ҳам олади, табиат, атроф-муҳитда бўладиган ўзгаришларнинг сабаблари ҳақида тасаввур ҳосил қилади.

10 32338
291

ISBN 5-648-03440-7

© Ўзбекистон Республикаси
ФА «Фан» нашриёти,
2006 йил

Муаллиф ҳақида

Ориф Содиқович Содиқов 1901 йилда Қўқонда туғилган. 1929 йилда Ўрта Осиё саноат институти физика-математика факультетининг тоғ-геология бўлимига ўқишга кирган. 1935 йилда ўқишни муваффақиятли тугатиб, металл фойдали қазилмалар бўйича геологоразведка инженери ихтисослигига эга бўлади ва Ленинград тоғ-кон институтининг «Умумий геология ва геотектоника» кафедраси аспирантурасига қабул қилинади. Аспирантура даврида унинг томонидан Чотқол тоғ тизмаси ҳудудида жойлашган бир қатор кўрғошин конлари кашф этилган бўлиб, улардан Сумсар конидан ҳозирги кунда ҳам фойдаланилмоқда.

О. С. Содиқов 1939 йилда номзодлик диссертациясини ҳимоя қилиб Тошкентга қайтади ва 1940 йилда Ўзбекистон Фанлар академиясининг Геология институтига ишга киради. 1944-45 Ўзбекистон Давлат геология бошқармаси бошлиғи, 1945-1959 йилларда эса Ўрта Осиё политехника институтининг геологоразведка факультети доценти ва декан лавозимларида хизмат қилди. 1949 йилда собиқ СССР Олий совети Фармони билан унга III тоифали тоғ-кон директори унвони берилди.

О. С. Содиқов илмий-педагогик фаолиятида икки жиҳат алоҳида ажралиб туради: биринчиси, ер ости фойдали қазилма бойликларни излаб топиш, геология бўйича назарий тадқиқотлар олиб бориш, иккинчиси, юқори малакали геолог кадрлар тайёрлаш. О. С. Содиқов биринчилардан бўлиб қазилма бойликларнинг пайдо бўлишидаги кўп босқичлилиқ ҳамда унинг об-ҳаво, ташқи муҳит ва тектоник ҳаракатлар билан боғлиқлигини асослаб берди. Геолог кадрлар тайёрлаш соҳасида эса О. С. Содиқов ўнлаб шогирдлар етиштирган устоз муаллимдир.

О. С. Содиқов 1959 йил 23 июнда Тошкентда вафот этди.

ТИНЧЛИК МАНЗАРАСИ

Кун чиқар тарафдан келиб, кишлоқ ўртасидан кесиб ўтган, энига икки арава сиғадиган текис йўлнинг чап тарафидан тик пастлик бўлиб, унинг усти ҳар хил терак, қайрағоч, жийда, ёнғоқ, олча ва қуриган ўрик дарахтини ўраб олган узум ва бошқа ўсимликлар билан чиройли манзарани яратар ва кўрган одамнинг руҳини кўтарарди. Йўлнинг ўнг тарафидаги ариқчадан тинмасдан чўлдираган овоз билан оқиб келаётган булок суви устидан кўтарилган буғ ҳаво совук бўлгани учун ариқ бўйлаб кўрина бошлади.

Ариқча бўйида кичкина саҳнли текис майдонча мавжуд бўлиб, унинг гирд-атрофи икки терак бўйи баландликдаги ёнбағирликдан тузилган, усти эса сунъий ўрмонга айлантилган. Вояга етиб, бинокорлик ишига ярайдиган бўлиб қолган бу дарахтлар бир-бирига яқин экилганлигига қарамай, уларнинг шох ва бутوقлари усталик билан қирқилганлиги сабабли унинг ич-ичи узоқ жойларга қадар кўринар эди. Бу чакалакзор чеккасидаги текислик устига бундан анча йиллар муқаддам солинган кўшсинчли уй ва бир узун айвоннинг тўсин, устун, дераза, эшик ва вассалари эскириб, тутун таъсирида қорайиб, ялтираб қолган, бинонинг қадди бир тарафга озроқ мойиллашгани кўринарди. Бу бино ёнига жипслаштириб икки пойдевор тоши баландлигида кўтариб, енгилгина қилиб шийпон солинган. Бу шийпоннинг ичкари тарафида яхшилаб қирилган терак, тахтадан ясалган стол ва курсилар қўйилган. Шийпоннинг ташқариси ҳам шундай безалган. Бу жойни идо-рага иш билан келган колхозчиларнинг дам олиши учун тайёрлангани кўринарди. Шийпоннинг бир бурчагига самовар қўядиган супача ва токчалар қилиниб, улар усталик билан оқланган ва лажувард билан ҳар хил қушларнинг сурати солинган. Ёз фаслида салқинлаб дам олиш мақсадида шийпоннинг ўнг ёнидан кичкина ҳовузча қавланган. Кўча ва бино атрофлари тоза, текис бўлиб, бундаги одамларнинг хуштаби-

ат эканлигига шубҳа қолдирмас эди. Бу жойни кўрган ҳар бир одамда ушбу манзарага ишқибозлик туғилиб, беихтиёр бир оз тўхтаб, уни томоша қилиш истаги, бу жойни яна бир кўриш орзуси пайдо бўлар эди.

Энди тарқалаётган туман бағридан хиёл кўзга кўринаётган бино ичидан тутун қорайтириб хираланган лампа шишадан зўрға атрофга сочилаётган чироқ нури ёруғида, ҳисоб-китоб қилиб ўтирган икки одам дам-бадам, худди бировни кутгандек ёки бировдан хавотирлангандек, бино ёнидан ўтган йўлга қараб, ҳеч кимни кўрмагач, яна ишларини давом эттирардилар.

Буларнинг бири сочига оқ оралаган, чўкки соқол, ўрта бўйли, кенг елкали, йўғон одам бўлиб, у қўлида ушлаб турган бир тўплам қоғозни варақлаб, унинг ичидан керагини ажратиб олиб, унинг мазмунидан хабардор бўлгач, бу ҳужжатни ўз ёнида чўт уриб ўтирган ва елкаси худди тўнини остидан ёстиқча боғлагандек бўртиб чиққан букри, қадди эгилган, орик, котмадан келган, ранги захил ва хушёқмас одамга, мана деган овоз билан таъкидлаб топширар эди. Бу ҳисобчи баъзан ўрнидан кўзғалиб «ўҳ», деган овоз билан ўзининг чарчаганини билдириб, ёнидаги шеригига қараб қўлларини бўйин орқасида бир-бирига туташтириб икки тарафга бурилиб, елка суякларини қирсиллатгандан сўнг, бошидаги ёғ босиб, тарҳи бузилган, чуст нусха дўпписини бир оз кўтариб, бошини қашиб, унинг кепагини, қора тўнининг елкасига тўкиб, носковокни тишига уриб, кераклик микдордаги носни оғзига солгандан сўнг, ўзига берилган қоғозларни ўқиб кўриб, мазмунини дафтарга ёзар эди.

АЗАМАТ

Буларнинг кўзи аскарлик хизматидан қайтиб келаётган бир йигитга тушди. Йигитнинг бошидаги телпагига беш бурчакли қизил юлдуз қадалган, шинели устидан белига энлик камар боғланган, оёғига янги этик кийган, хасталик орқасида ранги бир мунча сарғайган эди. Унинг кийган уст-бошлари ўзига ярашган, елкасига рюкзак осган ҳолда қўлидаги ҳассасига

таяниб жуда эҳтиётлик билан қадам ташлаб, қишлоқнинг бош тарафига йўл солиб, бино олдидан ўтди.

– Бу йигит кимлигини билдингми? – деб, чўт уриб ўтирган букридан сўради, чўққи соқолли, ўқиб ўтирган қоғозларидан кўз олиб.

– Йўқ. Агар аскарликдан келган бўлса, унга озиқ-овқат бериш керак бўлади. Омбор қурийдиган бўлди, – деб пичинг ила жавоб берди у.

– Ҳа, Қодиржон, сенга нима бўлди? – деб унга қаради колхоз раиси Абдусамад ака, – наҳотки, сен пичинг қилсанг. Бу айтган сўзларинг яхши эмас-ку. Бу йигит бизни мудофаа қиламан деб қон тўкиб, ярадор бўлиб қайтиб келса-ю, биз бу ерда бола чақамизнинг олдида тинч ётиб, келган одамни меҳмон қилиш ўрнига шундай мулоҳазаларга бориб ўтирсаг-а, яхши эмас ука. У ҳали бизни кўргани ҳам, бирор нарсага муҳтожлигини айтгани ҳам йўқ-ку.

– Озиқ-овқатни тарқатиб юбораверсак ўзимиз нима еймиз, Абдусамад ака? – деб букри унинг сўзини бўлди.

– Кўнглингни кенг қил, нарса топилади, одам топилмайди. Овқатнинг умри қисқа, – дея чўрт кесди раис.

Армиядан қайтиб келаётган йигит оқсаб, секин-секин юриб, колхоз идораси ёнидан ўтиб, туман ичида кўздан ғойиб бўлди. У қишлоқнинг тўрига етиб, бир қаттакон тут тагида тўхтади ва унинг ёнидаги пастаккина дарвозани оҳиста тақиллатди, лекин ичкаридан жавоб бўлмади. Йигитда бир дақиқа ҳаяжонланиш сезилди. У озроқ уйланиб тургач дарвозани иккинчи марта қаттиқроқ тақиллатди. Бу сафар ҳам ичкаридан жавоб бўлмагач, ноилож қуёш нурлари остида қақшаб кетган тахта-лардаги ёриқлардан бири орқали кўлини суқиб, дарвоза тамбасини очиб, ҳовлига кирди ва «буви-буви» деб чақнаган кўзлари билан атрофдан онасини қидира бошлади. Аммо унинг кўзи устидан занжирлаб чўп тиқиб қўйилган уйнинг эшигига тушди. Уйда ҳеч ким йўқлигига тушунгач, онам бирор жойга кетган бўлсалар керак, дадам ҳам ишда бўлсалар керак, деган ҳаёл билан елкасидаги қопчасини айвоннинг тоқчасига қўйиб, ўзи уйга кирди. Уйнинг ичи чанг босган ва бесаранжомлиги-

дан, бу ерда кўпдан бери ҳеч ким яшамаётганлигини сезиб юрагига номаълум бир хавотир тушса ҳам, - онам қариб колганлар, ёрдамчилари бўлмаганлиги туфайли уйни тозалай олмаган бўлсалар керак, деб кўнглига таскин берди. Шинелини қозикқа осиб, оғилхонадан тезак ва ўтин олиб чиқиб, ўчокқа ўт ёкиб, пўстак устида ўтириб, исиниб, дам ола бошлади.

Бу уйда хаёт бошланиб, мўридан чиққан тутунни кўрган кўшниси Баҳринисо хола ҳодисага таажжубланиб, девор тешигидан қаради ва кўшни ўғли Азаматнинг аскарликдан қайтиб келиб, ўт ёкиб ўтирганини кўргач, дарҳол бу ерга чикди. Азаматни бўйнидан кучоклаб, пешонасидан ўпиб, эсон-омон келдингми, болам, деб хурсанд бўлганидан кўзига ёш олди. Ҳол-аҳвол сўрагандан сўнг, Азамат отам билан онам соғ ва саломат бормилар? Улар қаерга кетишган? - деб сўради.

Бундай саволга Баҳринисо хола ўпқасини тутиб ололмай ва кўз ёшини тўхтатолмасдан бир қанча вақт тилсизланиб жавоб беролмай қолди. Азаматни бетига қараёлмай тинмасдан кўз ёшини тўка бошлади.

Азамат ўз саволини бир неча маротаба такрор қилгандан сўнг Баҳринисо хола ночорлик орқасида:

- Даданнинг қазо қилганларига уч йилдан ошди. Сенга хабар берайлик деб маслаҳат қилган эдик, кўпчилик ёзиб уни хафа қилманглар деб йўлдан қайтарди, - деди.

Азамат отасининг ўлганига кўп хафа бўлиб, қўлидаги хасасига суяниб, токчага тирсагини кўйиб, бир қанча вақт ҳеч нарса деёлмай, ерга қараб қолди. Сўнг онасини сўради.

- Сендан хабар келмай қолди, отанг вафотидан сўнг, бутунлай ёлғиз бўлиб қолдим деб онангнинг қайғуси кўкка етди. Сендан хат келишини кута-кута охир умидсизланиб, ўғлим нобуд бўлганга ўхшайди, унинг гулдек жасади қайси ерда қолди экан, деб қайғу-ю ҳасратга чўмди. У кишини юпатишга ва кўнглига таскин беришга ҳеч кимнинг кучи етмади ва охири касалга чалиниб қолди. Хасталик орқасида ётиб қолди ва тўшагидан турмай, охири вафот этди, - деб жавоб берди Баҳринисо хола.

Бу гапларни эшитган Азаматнинг баданларига қалтирок,

юрагига кутилмаган кўрқинч югурди, пешанасидан мунчоқ-мунчоқ терлар оқиб, аҳволи оғирлашди. Отамдан ҳам, онамдан ҳам ажрабман, чинакам етим бўлибман, деб лабларини пичирлатди ва унинг кўзидан марвариддек ёшлар куйила бошлади.

Баҳринисо хола нима қилайлик, ўғлим, тақдир шу эканда. Қўй, кўп йиғлама. Ота-онангнинг имонини тила, деб Азаматнинг кўнглига таскин бермоқчи бўлса-да, унинг қайғуси битмас-туганмас ва ота-онасининг вафоти аламли юрагини тинмасдан куйдирар эди.

Баҳринисо хола тоқчадаги қумғонни олиб, булоқ сувига тўлғазиб, ёниб турган ўт олдига қўйди ва ўчоқ олдидаги пўстак устига кўрпача солиб, ўзи қўшнисини чақириб чиқди. Бу хотинлар Азаматни кўриб, ҳол-аҳвол сўрашиб, кўп кўз ёш қилдилар. Қўшнилар бир оз ўтирганларидан сўнг Азаматнинг уйини тозалаш лозим бўлгани учун уни Баҳринисо хола ўз уйига олиб чиқиб, сандалига жой солиб ўтқазди. Қумғон қайнаб улгурмай, оёғидаги ярасининг оғриғига қарамай, узоқ йўл юриб чарчаган, ота-онаси вафотига қаттиқ куйган Азамат кучдан кетиб, ўтирганча ухлаб қолди. Қўшни хотинлар Азаматнинг уйини тозалаб, сандалини куриб, унинг устига дастурхон ёзиб, уйни тартибга солдилар. Азамат келиб, сандалга ўтиргандан сўнг келган қўшнилар ҳам унга ота-онасининг қандай вафот этганларини ва ҳозирги кишлоқ турмушидан хабар бердилар. Шу аснода кишнинг қисқа куни охирига етиб, қоронғу туша бошлаб чироқ ёқилди ва хотинлар уйларига тарқаб кетдилар.

Яқин кунларда ота-онаси олдида ўйнаб юрган Азамат энди бу жимжит ва сукунат чўккан уйда ўзи ёлғиз қолиб, ҳар тарафга қараб, охири хўрлиги тутиб, кўзига ёш олди. Уйқуси келмай, ҳар тарафга айланиб, уҳ тортиб, охири хаёли армия хизматида бўлганлари, хизмат битиб, уйга қайтар вақтида уруш бошланиб қолиб бир неча маротаба душманни олдиларига солиб қувганлари, ўзининг взвод командири бўлиб тайинланиши ва ундаги шодлиги, махсус буйруқни бажариб, немисларнинг уч солдати билан иккита офицерини қўлга тушириб,

штабга олиб бориб топширгани туфайли кўмондонлик томонидан олий мукофотга сазовор бўлгани каби воқеаларни эслади. Охири хаёли уни ярадор бўлиб, бир неча вақтдан сўнг кўзини очиб, ўзини касалхонада ётган ҳолатда кўрганига олиб келди. Тузалгандан сўнг поездда келганларини ва унга ҳамма ҳурмат билан қараганини, қишлоғи яқинигача машинада бепул олиб келиб қўйишганини бирин-кетин хотирасидан ўтказди. Сўнгра узоқ вақтлар қишлоқда бўлмагани, бу давр ичида ўзи ва қишлоқдошлари бошига уруш туфайли тушган кулфатлар, оғир кунлар ва қанчадан-қанча одамларнинг вафот этиб кетганлари, ўзининг ҳам ота-онадан айрилиб чинакам етим бўлганлигини ўйлади. Армия хизматига кетаётган вақтидаги қараганда ўзида бир мустақиллик ва кўп нарсага ақли этиб қоладиган бўлганлигини ҳис қилди.

Эрта билан Азамат уйғонган вақтда эшикдан Баҳринисо хола кўлида бир кўрак чўғ билан кўринди. Оловни сандалига солгач, бир чойнак кўк чой билан дастурхонга ўралган икки та иссиқ қатлама олиб келиб сандал устига қўйиб, ўзи ҳам ўтириб Азамат билан нонушта қила бошлади. У ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтириб Азамат ўртоғи Пўлатжонни суриштирди.

- Сен кетгандан сўнг уруш бошланар олдида ўртоғинг Пўлатжон ҳам армияга кетган эди. Ундан уруш бошлангандан сўнг ҳам беш-олти ойгача хат келиб турди-ю, кейин урушда ўлди деган қора қоғоз келди. Мен ҳам кўзимни оқу қораси ёлғиз ўғлимдан айрилиб қолдим, – деб Баҳринисо хола кўзига ёш олиб, ўз дардини айтиб йиғлади. Бунинг устига поччангиз Мамасоли ака ҳам касалманд бўлиб юриб охири очликка чидолмай вафот қилди. Шундай бўлиб, ҳаммадан айрилиб, икки ҳовлида ёлғиз ўзим қолдим, сенинг келишинг менинг кўнглимни кўтарди ва бошимдаги оғир юкни ташлагандек бўлдим. Энди мана шу икки ҳовли ва улардаги мол-мулкларни сенга топширдим, болам, ўзинг бошчилик қил. Сен менинг ўғлим бўлиб қол, мендан вақти - бемаҳал хабардор бўлиб тур. Бир умрингга юз умр берсин.

Буларнинг бошидаги ҳасратнинг тасвири тамом бўлгани ҳам йўқ эдики, эшикдан колхоз раиси Абдусамад ака, унинг

муовини ва яна бир неча колхозчилар Азаматни кўргани келдилар. Уларнинг қўлида гўшт, ёғ, ун ва бошқа егуликлар бор эди. Бу нарсаларни Азамат Баҳринисо холанинг қўлига топширди, ўзи меҳмонларни иззат билан кутиб олди.

Азамат билан илк танишган одамлар, унинг жуда одамижон йигит бўлгани ҳақида ўзаро сўзлашдилар ва бир-бирларига уни мактадилар.

Абдусамад ака орадан кўп вақт ўтмасдан Азаматни колхоз идорасига чақиртирди, хол-ахволини сўрагандан сўнг, ундан колхоз фермасидаги қўй, эчки, сигирларни боқишга ёрдамлашини илтимос қилди. Азамат ҳам рози бўлгач, раис ундан ўз уйидаги ва Баҳринисо хола уйидаги оғилхоналарни бир оз тузатишни илтимос қилди, молларни ҳозирча, колхоз фермаси анча оғир аҳволда бўлгани учун, ўша ерда боқиб туришга тўғри келади. Кейинчалик яна уйлар ҳам қураармиз. Оғилхонани тузатган вақтингда колхозчилар ёрдам беради, ўзим қиламан деб яна узиликиб қолма. Ҳамма нарса тайёр бўлгандан сўнг Абдуллажон аканинг қўлидаги моллардан бир қисмини ажратиб берармиз, унга ҳам жуда жабр бўлиб кетди, ўғлим, деди.

Бу сўз Азаматга ҳам маъқул тушди. Азамат оз кун ичида икки оғилхонани тузатди ва уларга колхоз молларини жойлаштириб боқа бошлади. Қиш чилласи ярим бўлмасданоқ қор қалин тушиб ҳайвонларни подага олиб чиқиш тўхтади. Ёз бўйи йиғилган хашакни молларга оз-оз берганда икки уч ҳафтага зўрға етар эди. Хашак камлигидан моллар борган сари орикламоқда эдилар. Айниқса соғин сигирларнинг сут беришдан тўхтаб қолиши хавфи катта эди. Агар қўшимча озуқа топиб берилмаса моллар қирилиб кетиши ҳеч гап эмас эди.

Ориқ молдан қанча гўшт чиқарди? - деган кўрқинч ҳамманинг фикрини ўзига жалб қилган. Бу аҳвол колхоз бошқаруви мажлисини чақиритишга мажбур қилди. Мажлисда қор эриб кетгунча кишилар уйида сақланаётган похолларни йиғиб молларга беришга қарор қилдилар. Бу похолларнинг кўпи эски бўлгани сабабли уларни мол ейиши даргумон эди.

Мажлисда ўтирган Азамат колхоз бошига қанчалик оғир

тушганини сезди, иккинчи куни колхозчилар похолларни олиб келиб бера бошладилар.

Азамат озуқа ғамлаб Баҳринисо холага молларни ташлаб, ўзи район марказига ярасини кўрсатгани кетди.

Касалхонадан чиқиб чойхона олдида ўзи фронтдан қайтиб келган Темирбойни кўриб қолди. Самоварда чой ичиб ўтиришиб, бошларидан кечирган ҳар хил воқеаларни сўзлашдилар.

Азамат колхоздаги ишлар сустилик билан кетаётгани, айниқса чорва ишлари жуда оғирлиги, молларни боқишга озуқа йўқлиги, уларнинг очлиги, сигирлар сут беришдан тўхтаб қолгани, агар бирор ўзгариш қилинмаса молларнинг ярмидан кўпи нобуд бўлиши ҳақида ўз ўртоғига ачиниб сўзлади. Темирбой ўртоғининг сўзига яхши қулоқ солиб, пахта заводида чигит пўчоғи билан кунжара олиш мумкинлигини Азаматга билдирди ва бунинг йўл-йўриқларини кўрсатди. Темирбой ўз сўзи охирида ўзининг пахта заводида ишлаётганини ва Азаматга, агар от арава топиб келса, чигит пўстлоғи олишга ёрдам қилишини айтди.

Азамат йўловчи аравага тушиб эртасигаёқ қишлоққа етиб келди-ю, уйига бормасдан колхоз идорасига кириб ҳеч кимни учратолмади. Ундан ўз уйига бориб, кунжара билан чигит пўчоғи олиш мумкинлигини Баҳринисо холага сўзлаб берди. Бир оздан сўнг колхозчилар Азаматнинг уйига чигит ҳақидаги гапни суриштириш учун йиғилиб келдилар ва колхоз идорасига бориб ўзаро маслаҳат мажлиси ўтказдилар. Мажлисда Азамат кунжара билан чигит пўчоғини заводдан қандай олиш мумкинлиги, ўртоғи Темирбой ёрдам беришга ваъда қилганини айтди. Музокарада биринчи бўлиб сўзлаган Қодиржон Азаматнинг фикрига шубҳа билдирди. У ўз сўзида: от арава, мол ва одам овора бўлиб, заводга борсак, улар биз кунжара билан пўчоқ беролмаймиз десалар, нима бўлади. Шу совукда итдек овора бўлганимиз қолади. Заводдан нарса олиш осон бўлса биздан бошқалар ҳам олар эдилар. Буни шошилмай ўйлаб кўриш керак, деди.

Норкўзи ака эса ўз сўзида Қодиржоннинг гапини маъқуллаб, заводдагилар бизга пўпанак босган, мол емайдиган чигит

пўчоқ билан кунжарани беришларигина мумкин. Яна пулимизни заводга бериб қуйиб қолмайлик. Овора бўлишнинг ҳожати йўқ. Агар ҳаво исиб кетса подажой очилиб қолади. Бир оз шошилмай турайлик. Ўзимизни уринтириб қўймайлик. Совуқни кўрамаяпсизларми?.. Чуқурроқ ўйлаш керак, деди. Бекорга овора бўлишнинг нима ҳожати бор, деди.

Мамарасул ака буларнинг гапларини кескин бўлиб, биз молларни очдан ўлмаслиги ҳақида жон кўйдирсак, бу ўртоқлар қийналиб қолишлари ҳақида гапирадилар. Бундай сўзлар билан молларни сақлаб қололмаймиз. Бу ўртоқлар уйларида ўтирсинлар, уларнинг хотинлари сандалига ўт солиб совуқда қотиб қолмаслик чорасини кўрсинлар. Биз районга бориб емозуқа олиб келамиз, деди.

Баҳринисо хола молларга емиш бўлмаса, улар бир-икки ҳафтада болаларини ташлаб қўядилар ва ўзлари ҳам кейин ўтлолмайдилар. Қодиржоннинг сўзига кирсак мол қирилади. Олти яшиқ асалариларнинг асалини еб, очдан ўлдириб юборганидек, у молни ҳам қирмоқчи. Бундай беҳиммат, юрагида ўти йўқ, хотиндан ҳам хароб эркакнинг бўлганидан бўлмагани яхши. Бунақа одам сандали ёнида шалпайиб, чалпак есин. Молларга озуқа излаб биз, хотинлар ҳаммамиз борамиз, деди.

Абдусамад ака Азаматга қараб:

– Сизни бир мунча хижолатга солдилар, хафа бўлманг. Хизматга туҳмат деганлар-ку. Ҳозирдан ҳаракат қилиб ҳар қандай оғирликларга чидам бериб чигит пўчоқ ва кунжара олиб келишни сизга, Абдулла ака, Яхшибой оталарга топширамиз, шуни дарҳол бошлаб юборинглар, - деди.

Кейин йўлда кетаётиб Яхшибой отага қараб:

– Мен Қодиржонни мулла, ақлли деб юрсам, у тентаккина экан, - дея қўшимча қилди.

– Унинг тентаклигини энди билдингизми. Қодиржоннинг отасини Байтал Максим деб атар эдилар. У одам икки-учта байтал боқиб тойчоғини сотар эди. Озроқ ери, каттагина боғи бўлишига қарамай, жуда хасис, бир бурда нон устида уч марта думалоқ ошарди. Элга қўшилмасди, сўзларининг сассиклиги ва беъманилигидан гапидан мағзава исн келади, дейишар-

ди. Қодиржонни ёшлигидан, отасига ўхшагани учун, «байталча» деб болалар кўпинча калтаклар эдилар, – дея жавоб берди Яхшибой ота.

Улар уйларига етгунча гаплашиб боришди. Мажлисдан сўнг эшаги борлар уни тўқимлаб, идора олдига олиб кела бошладилар.

Колхознинг от, туя, хўкизларини тайёрлашиб идора олдига етаклаб келдилар. Қанор, қоп, арқон, шовин ва бошқа керакли нарсаларни тайёрладилар.

Йўлда Яхшибой ота ва бошқалар колхоз ҳисобчиси Қодиржоннинг еган овқати қоринларида узоқ сақлансин учун болаларнинг белбоғларини маҳкам қилиб боғлатиб қўйиши ҳақида ва бошқа қизиқ-қизик ҳикоялар, аскиялар айтишиб, қизикчилик қилиб бордилар. Сухбат қизиганлиги сабабли йўлдаги изғирин совуқ уларнинг эсига ҳам келмади. Бу сўзларга Қодиржоннинг аччиги келса ҳам, ҳеч нарса деёлмади.

Кечқурун заводга етиб келдилар. Кун кеч бўлиб қолганлиги сабабли ҳеч бир иш битмади. Эрталаб керакли пулни банкдан заводга ўтказдилар. Чигит пўчоқ ва кунжарани араваларга ортиб кечаси йўлга чиқдилар ва тонг отарда қишлоққа етиб келдилар. Шу тарзда заводдан уч маротаба чигит пўстлоғи ва кунжара олиб келинди. Кейинчалик Темирбой ўзи уч тонналик машинада яна кунжара билан чигит пўчоқ юборди.

Колхоз моллари жонланиб, сигирларнинг сути кўпайиб, анча тўқчилик бўлиб қолди.

Азаматнинг бу қилган ишидан қишлоқ аҳли хурсанд бўлди.

Қор эриб, кунлар бир оз исиб молларнинг подага чиқиш имконияти туғилди.

Моллар болалай бошлади. Азамат туғадиган молларни ажратиб, бошқа уйга қамаб кечалари ухламасдан энди туғилган бузоқларни иссиқ жойга кўчириб, ҳеч бирини нобуд қилмай ҳаммасини сақлаб қолди. Баҳор ёмғири бошланиб, учтўрт кун тинмай ёғди ва кўпчиликнинг оғилларидан чакка ўтиб кетди.

Ёмғир тингач, Абдуллажон ака, ювилиб кетган молхона деворини тузатмоқ учун колхозчиларни ҳашарга чақирди.

Ҳашарда Азамат ҳам иштирок этди. Иш тамом бўлгандан сўнг ҳашарчиларга овқат тортила бошлади. Азамат таом ташувчиларга қараб ўтирар экан, кўзи ичкари эшик олдига иккита чини косада мастава олиб келиб отасига узатаётган қизга тушди-ю юраги ўйнаб, кўзлари чақнаб кетди. Қиз аллақачон ичкарига ғойиб бўлганига қарамай, у беихтиёр ичкари эшик томонга қараб қолди. Азаматнинг кўзи ўз қизига тушганини сезган Абдуллажон ака рашк қилганини билдирмасликка ҳаркат қилса ҳам, бетининг қизариб кетгани юрагидаги сирни билдириб қўйди. Бу аҳволдан хабардор бўлган Азамат бир қадар хижолатниб, Абдуллажон акани хафа қилиб қўймаслик ташвиши остида, қизни кўрмаган киши сингари бошини бошқа тарафга ўгирди. Ўз ёнида ўтирган одамга узоқ ёққан ёмғирнинг кўп жойларни ювиб кетганидан шикоят бошлади.

Азаматнинг кўнглида қизни кўриш ҳаваси мавж урган бўлсада, бундай ҳаракат орқасида беадаблик қилиб қўйсам нима бўлади, деган фикр ўзини тутиб олишга мажбур қилди. У овқатланиб, ҳашарчилар билан бирга ҳеч бир ёққа қарамай чиқиб кетди.

Бу кеча Азаматнинг руҳи кўтаринки ва у чарчамагандек эди. У узоқ вақт молхона ичида молларнинг тагини тозалаб, уларга ем солиб, ҳаммасининг ҳолидан хабардор бўлгач, тинчиб уйга ётгани кирди. Сандали ёнига жой солиб ёстиққа бош қўйган Азаматнинг ҳадеганда уйқуси келмади. Унинг хаёли Абдуллажон аканинг уйида кўрган қизда бўлди. Азаматнинг кўз олдига келишган нозик гавдаларига ярашган ипак арқоқ кўйлак кийган, бошидаги фаранг дурра остида юлдуздек чакнаган икки қора кўзи билан боқиб кулимсираб турган оқ юзли, узун қора қошли қиз келди. Унинг фикри ҳар тарафларга кетиб қолар, кулимсираб шодланар ва ётган жойида ҳар тарафга айланар эди. Қизнинг ҳусну жамоли Азаматнинг кўз олдидан кетмас, унга тинчлик бермас эди. У қизни тузукрок кўраман деганда унинг эшик орқасига ғойиб бўлганини қайта-қайта эслаб, кўз олдига келтирарди. Бугунги кун Азаматни хурсанд қилиш учун яратилгандек бўлиб туюлди унга. Бугун ўтказган вақти унинг ҳаётидаги энг ширин онлар эди.

Абдуллажон ака Азаматнинг меҳнаткаш, серҳаракат ва софкўнгиллиги учун унга ёрдам бериб, шафқат назари билан қарай бошлади. Улар ўртасида бир-бирларига ишонч ва яқин алоқа бошланди. Абдуллажон акага нисбатан Азаматда ҳам эътиқод, меҳр-муҳаббат кундан-кунга ортиб борди. Абдуллажон акадан кўп ишларни ўрганди. Ўзи билмаган нарсани тортинмасдан сўрар ва берилаётган жавобларни диққат билан тинглар, Абдуллажон ака буюрган ишларни тухтатмай бажарар эди.

Абдуллажон акага бўлган Азаматдаги бундай ҳурмат бутунлай беғараз ва унинг доим яхшилик қилишга тайёр ва покизалиги сабабли вужудга келган эди.

Кунлар исиб, қорлар эриб, ер анча юмшаб қолди. Бодом гуллайдиган вақтга яқинлашди. Шу кунларда колхоз идорасига қатновчилар кўпайди ва идора атрофида йиғилганлар тўптўп бўлиб ҳар хил масалалар устида ўз фикрларини айта бошладилар. Бир куни колхознинг катта мажлиси бўлиб, бунда пахтага борадиган аъзоларнинг рўйхати тузилиб, уларни бригадаларга бўлдилар.

Иккинчи гуруҳ одамлар боғ ва буғдой ишларига тайинландилар. Охирида колхоз молларини подага Тянь-Шань тоғларига олиб чиқадиган одамларга бўлиб бердилар. Шу жумладан, Баҳринисо хола ва Азаматнинг қиши билан боқиб чиккан моллари ўзларида қолиб улар бир бирига бўлдилар.

Орадан бир мунча кунлар ўтгандан кейин чорва бригадалари юкларини ортиб тоғ олдидаги баландликларга қараб йўл олдилар.

Молларни йўлда ўтлатиб, учинчи кун мўлжалланган манзилга етиб бордилар. Бу жой тоғ этагидан пастга кетишда мавжуд бўладиган ва «тоғ олди» номли, узун деворга ўхшаш бир тарафи чўзилиб кетган тепалик эди. Бу жойдаги ернинг тузилишини текширганимизда унинг ҳар хил катта-кичикликка эга бўлган тоғ жинсларидан тузилгани маълум бўлди. Бу жинслар эса қадимда яхлит ва қаттиқ бўлган шаҳтошларнинг ташқи табиат таъсири остида чақилиб, майда парчаларга ажралиб пайдо бўлган, ўринларидан узоққа кўчирилмаган ва ўткир қир-

раларини йўқотмаган тош парчалари тўпламидан иборат эди. Тоғ олдидаги тепалик пастга қараб қияланиб узоқларга чўзилиб кетган. Бу жой жуда серсув бўлгани учун барқ уриб ўсиб ётган майсалар кўм-кўк осмон ва тилла рангли офтоб нури-нинг остида, шаббодада яйраб силкинар эди. Ҳар тарафдан чулдираган овоз билан оқиб келаётган тиниқ ва совуқ кичкина-кичкина жилға сувлар очилган гулларга ҳаёт бағишлар, баланд кўтарилган ҳар хил дарахтлар келган меҳмонларни тепасини ўз шохлари билан сояйи-салқин жойлар берарди. Тоғ ёнбағрида жойлашган бу гўзал манзарали жой «Альп ўтлоғи» номи билан машҳур эди.

Кишнинг оғир кунларидан озод бўлган колхоз бригадалари шу дарахт остига келиб қапа тикиб ором олдилар. Кечқурун молларни катта дарахт остига тўпладилар ва ҳар бир бригада одамлари ўз кўралари олдида ўт ёқиб, унинг атрофида суҳбатга берилдилар. Вақт ярим кечага боргандан сўнг, ҳар қайси кўрадан бир одамни қоровул ҳам ўтга қарайдиган қилиб қўйиб, қолганлар уйқуга кетдилар. Бу кеча тинчлик ва осойишталикда ўтди. Кечаси билан ўт олдида мудраб дамбадам пода атрофини айланиб чиқиб турган Азамат тонг отгандан сўнг ерга қуюқ тушган шудрингни кўриб, то кун озроқ исиб шудринг кўтарилмагунича подага мол чиқармаслик кераклигини маълум қилди. Молларни шерикларига топшириб ўзи капасига борди.

Баҳринисо хола энди туриб ўчоққа ўт қалаб, сувга бормоқчи бўлган вақтда Азамат дарҳол кампирни кўлидан кўзани олиб жарликка тушиб, булоқдан сув олди. У сув кўтариб қайтиб чиқиб келаётган вақтда, жар ёнбағрида майдаланишдан сақланиб қолган шаҳтош қолдиғи орқасидан Нозикой челақ кўтарган ҳолда Азаматга тўғри келиб қолди. Нозикой бехос бир нарсадан кўрққандек сесканиб хиёл чўчиди. Учраган одам Азамат эканини билгандан сўнг уялиб бир тарафга бетини ўгириб йўл чеккасига чиқиб қўли билан юзини беркитди. Нозикойни кўрқитганини сезган Азамат бир оз хижолат бўлиб, ҳеч нарса демай тездан жар устига чиқди. Жарга қизини сувга тушириб юбориб кўнгли тинчимаё ундан хабардор бўлиб

турган Абдуллажон акани кўрди-ю, дарров салом қилди. Абдуллажон аканинг феълени яхши билган Азамат қиз келаётган тарафга тескари бўлди ва ўзини қизни кўрмаган киши бўлиб сув олиб чиқаётгандек тутди.

БАҲРИНИСО ХОЛАНИНГ ҲИКОЯСИ

Булар икковлон Баҳринисо холанинг капасига қараб бордилар. Йўлда Азаматга қараб кўрдингми, қибла тарафдан туя булутлар чиқиб қолди. Кеча кечқурун осмонда туёк изи булутлар жуда баландда бўлгани учун ёгин ёғмади. Бу туя булут нима олиб келар экан, билиб бўлмайди. Ёгин ёғмай турса яхши бўлар эди, деди Абдуллажон ака. Баҳринисо холанинг капасига етдилар. Азамат олиб келган сувни қумғонга қуйиб ўчоқ олдига қўйди. Капага солинган кигиз устига дастурхон ёзиб, ҳозиргина қозондан олинган иссиқ лочирани ушатти. Кани, олинг, дея меҳмонни дастурхонга ундади. Лочира билан бирга бир косадан қатиқ ичишганларидан сўнг, Баҳринисо хола, Азамат ҳали булутларнинг хусусиятларини ва қайси булутдан ёмғир ёғишини билмайди, деб Абдуллажон акага қаради-да, ўз сўзини тўхтатмай, мен сизларга булутлар ҳақида айтиб берсам, деб гап бошлади. Ёш чоғларимда кўпроқ қапа олдида хўжалик ишлари билан шуғулланиб юрардим, куй, мол, эчкиларни яйловга ҳайдаб қўяр эдим. Бир куни ҳаво очик, кўм-кўк осмондан офтоб тилларанг нуруни сочса-да, шабада бутунлай тўхтаб, ҳаво дим бўла бошлади. Ҳавода сув буғи кўпайди, дам олиш оғирлаша борди. Шу вақт кунботар тарафдан туя булутлар чиқиб осмонни қоплай бошлади. Унинг орқасидан катта-катта парча булутлар буралиб, айланиб, гаж-жак бўлиб охири ола булутларга айланди. Энди осмоннинг баъзи жойлари очик қолиб унинг кўп қисми булут билан қопланди. Секин-секин бошланган шабада ўзи билан одамга хуш ёқмайдиган намлик олиб келарди. Одамнинг юрагида аллақандай бир ғашлик пайдо бўларди. Бу ўзгаришлар бир нарсани бошлаб келишига шубҳа қолмади. Бунақа аҳволни ҳамма ҳам билавермайди. Буни мен сезишимнинг сабаби дамиз доимо бизга булутларни, об-ҳавонинг ўзгариш нишона-

ларини, бўладиган ёгингарчилик ва подадаги молларни тезда кочириш кераклигини эринмасдан тушунтирар эдилар.

Шу ҳаво ўзгарган кун, дадам қапага келиб бир оз дам олиб, ухлаб қолган эдилар. Мен бўлсам ёшлик, бепарволик билан бу ўзгаришларга аҳамият бермабман. Ҳаво ўзгариши кучайиб шамол ер устидан чанг кўтариб, кўнгилсизлик ва хавф олиб келар эди.

Дадам айтган сўзлар эсимга тушиб, ўзимдан ўзим ҳовлиқиб югурганимча қапа ичига кириб: «Дада, тулинг, шамол бўлиб қолди», - дедим. Дадам ҳам ўринларидан ирғиб туриб, нимага илгарироқ уйғотмадинг, дея норозилик билдириб подага қараб югурганларича кетдилар.

Шамол кучайиб, тинмасдан бир тарафга қараб ура бошлади. Осмонни бутунлай булут қоплаб, ҳаво бўзарди. Симоб рангли булутнинг остки қисми айт-баётларида парча-парча қора булутлар пайдо бўлиб, шу қора булут ичида илонга ўхшаш ҳар тарафга ўзини ташлаган чакмоқ нурлари кўринди. Бу ўзгаришлар устига узоқдан замбаракнинг овозига ўхшаган момагулдирак овози эшитилди: ер юзига ката-катта ёмғир томчилари тушиб, озгина чанг кўтарилди. Мен қапа атрофидаги ҳамма асбоблар, бардон устига ёпиб қўйган қурутлар ва иккита янги туғилган қўзичоқларни қапа ичига олиб кириб, капанинг туйнугини беркитиб, ёмғирни кута бошладим.

Ёмғир селга айланиб, дўл аралаш ёға бошлади. Осмондан тушган музнинг катталиги чумчуқнинг ва созивори товукнинг тухумига тенглашарди. Муз бўлақларининг ер ва тошларга урилганидан чиққан овоз ҳар қандай одам юрагига қўрқинч соларди. Момагулдирак овози узоқлашди. Сел тўхтади. Сел сувлари жўн атрофларидаги сойликлардан, жарлардан тўлиб окди. Менинг отам билан онам нима бўлганларидан хабарим йўқ эди. Ўзимдан ўзим қўрқиб йиғладим ва икки кўзимни яйлов тарафдан узмадим.

Дадам боргунларича, онам қўй ва молларнинг кўпини ғор ва камарга қамаб улгурган эканлар, қолган моллардан икки қўй ва бир эчкининг бошини дўл ёриб ўлдирибди. Ёгин тинса ҳам ҳали окиб турган сувдан ўтишнинг иложи бўлмай, яйлов-

дан қоронғи тушганда келишди. Дўл уришдан ўзларини асрамоқ учун дадам телпакларини онамга бериб, ўзлари тўнларини бошига ёпинаётган вақтларида муз уриб елкаларининг тўрт жойини кўкартириб юборибди.

Демак, пода боқадиган одам об-ҳаво ўзгаришини билмаса ва доим хабардор бўлиб турмаса мол ва одамлар ҳалок бўлишига сабабчи бўлади. Шунинг учун сен ҳам бу гаплардан хабардор бўлишинг керак, деб Баҳринисо хола сўзини тамом қилиб Азаматга қаради.

Азамат ҳам миннатдорчилик билдириб, бундай гапни энди эшитишим, раҳмат, мени хабардор қилиб қўйганингиз учун, деди.

БЎРИЛАР ҲУЖУМИ

Абдуллажон ака хола бу гапни ўз вақтида эсга солдингиз. Ҳаво бузилиб келаяпти. Бир нарса бўлиб қолса подани қамайдиган жой тайёрлаганимиз йўқ. Агар сел бўлганда ҳам бу жойда қолиб бўлмайди, сув оқизиб кетади. Сиз бориб Яхшибой отага айтсангиз, бизнинг орқамиздан ҳов ана у кўринган ёйиқ ўнгир орқасидаги Камарғорга етиб борсалар. Шу жойни тайёрлаб қўйсақ, - деди.

Холани Яхшибой ота олдига юбориб, ўзлари чангалзор бўлиб ётган ёйиқ ўнгирнинг ёнидан ўтиб, жўн ошиб бир чуқур сойлик ичига тушдилар. Сув бўйлаб унинг икки тарафидан ҳар хил дарахтлар ўсган бўлсада, молни оғзига илинай деган тузукроқ ўт кўринмади. Бунинг сабаби, бу жой устини тез-тез ёққан ёмғир ювиб туриши эди. Юқоридан пастга кўп ҳам катта бўлмаган шаршара орқали тушиб келаётган сув қаттиқ тошларга урилиши натижасида ундан ҳар тарафга учиб кетган сув учқунлари одам табиатини равшан қиларди. Булар Камарғор оғзига келганларида Яхшибой отани кўрдилар.

Яхшибой ота ғорни кўрдим, дуруст, ичини тозалаш керак, деди-ю тош устига бориб ўтирди.

«Бўлмаса биз ҳам кўрайлик, Азамат ҳам кўрсин», - деб Камарғор оғзига бордилар. Бу ғор ичи анча кенг бўлса-да ички тарафи жуда тор экан. Қорнинг оғзи эса даставвал тор

бўлса ҳам, кейинги вақтларда шамол ялаб ва нурашга учрагани сабабли кенгайиб, камарга ўхшаб қолгани учун бунга Камарғор номини берганлар. Азамат унинг ичкарисига кириб, бир ҳовуч майда қумалоқ олиб чиқди ва Яхшибой ота олдига қўйди. Бу қумалоқларнинг кўпи бўриники эканлиги маълум бўлгач, Камарғорга мол қамайдиган бўлса, бу жойда яшаб келган бўрилар билан курашиш лозимлиги уларнинг миясига ярқ этиб урилди.

Абдуллажон ака бошидан дўпписини олиб, уни устини чертиб қоққанидан сўнг Азаматга қараб, бу жой бўрилар макони экан. Бўри оч бўлса қўйга кундузи ҳам чопаверади. Энди кечаю-кундуз моллардан хабардор бўлиш керак. Уч ит, яъни Олапар, Катта, Мўйноқ бир-бирларига ўргандилар, уларни молдан узмаслик керак. Камарғор ичидаги тезакни олиб чиқиб, бир жойга тўдалаб қўйиб, кечаси ўтти ўчирмаслик, бирикки киши ухламасдан айланиб юриши лозим бўлади, деди.

Уччовлари бир фикрга келганларидан сўнг қўшхонага қайтиб кетдилар. Бу кун қилган ишларидан яқин ўртадаги чорва бошлиқларига хабар бериб кўпчилик билан Камарғорни тозалаб, дарахт кесиб, ғор оғзига қапа тикиб, тошдан беш жойга ўчок қилдилар.

Шу кун офтоб қиёмдан оғандан сўнг, ҳаво қаттиқ бузилди ва ёмғир ёғиши аён бўлиб қолди. Азамат ҳаммадан илгари келиб, Камарғор ичини кўздан ўтказиб, унинг ичида бегона ҳайвон йўқлигини билгандан кейин ўчоқларга ўт қалади ва қапага палос солиб пода қайтишини кутди.

Кечкурун пода қайтар олдида ёмғир ёға бошлади ва қоронғу тушгандан сўнг жадаллади.

Колхозчилар молларни қамаб тинчиганларидан сўнг, ўчоққа ўтин қалаб ўтти ўчирмай, ярим кечадан ўтгунча, итларни боғлаб қўйиб, пойлаб ўтирдилар. Охири чарчаб уларнинг кўплари бутунлай ухлаб қолдилар ва баъзиларининг мудраганидан кўзига ҳеч нарса кўринмай қолди. Уларнинг ичида ҳарбий хизматда бўлган Азаматгина уйғоқ ва уйқу билан курашиб атрофга қараб ўтирар эди.

Ёмғир бир мунча пасайди ва шабада юриб қолди. Азамат

ўзи ўтирган ўчоққа бир мунча тезак ташлаб уйқу билан курашиб турган вақтда бирданига кўзи ёнбошдан кесиб ўтган жарликка тушди. Унинг кўзига бир нарса жар ичида қимирлагандек кўринди. Итлар ҳам қулоқларини динг қилиб, ҳар тарафдан кўзларини узмади. Бу аломатларни кўрган Азамат қапа деворига суяниб, жуда секинлик билан ҳеч кимга билдирмай ўрнидан турди. Ташқарига чиққач, у жар ичида, ўтдан кўрқиб ўтирган етти бўрига кўзи тушди. Уларнинг кўзи чўгдек ёнар эди. Бўрилар жар бўйлаб юқорига қараб юриб қапага яқинлашгандан сўнг, тўхтаб навбатма-навбат жағларини бири-бирига уриб, шақиллатиб хунук овоз чиқара бошладилар.

Азамат қапага кириб эҳтиётлик билан ўртоқларини уйғотди. Бўрилар ҳужумини кутмай, уларга қарши ҳаракат қилмоқ лозим бўлди. Итларни қўйиб юборганда, бўрилар кўпчилик бўлгани учун, итларни ярадор қилиш хавфи уларни бўшатмасликка мажбур қилди. Тайёрлаб қўйилган майда ўтинни ўчоққа ташлаб, алангани баландлатиб, челақ, қозон, банкаларни уриб, ҳар тарафдан тош отиб, бўриларга қарши ҳужум бошладилар. Одамлар мол олдидан узоқлашмай, уларга бўри чопиб қўймаслик эҳтиётини қилдилар. Уларнинг бир қанчаси қўлида сўйил калтак билан ғор олдида пойлаб турардилар. Шу аҳволда тонг отгунча ухламай, бўриларнинг уч маротаба қилган ҳужумини қайтардилар.

Молларни яйловга ёйган вақтда хотин-қизлар ва болалар пода атрофини ўраб олдилар. Улардан бир қанчаси жўнлар устига чиқиб, атрофдан хабардор бўлиб турардилар. Кечаси ухламаганлар бўрилар хавфи аригач, пода олдида озроқ ором олдилар. Ухлашга ҳозирланган Азамат пода кўриқлаб яқинига келиб қолган Нозикойнинг товушини эшитди-ю, секин кўзини очиб, унинг ҳуснини томоша қила бошлади. Нозикой ётган одам кимлигини билишни ҳам хоҳламагандек унинг ёнидан охиста ўтиб кетди.

Нозикойни кўрган Азаматнинг руҳи кўтарилиб, уйқуси бутунлай учиб кетди. «Сенга яна нима керак, бу давлат кимда бор, шунга қаноат қил, ўн тўрт кечалик ойдек қиз, сен билан қўшни бўлгани қандай қувонч», деб қўйди ўз-ўзича. Ўрнидан

туриб тўғри Камарғор тарафга йўл солди. Йўлда кўлидаги калла бузар пичоғи билан икки кучоқ келадиган гаврон кесиб, елкасига кўйиб кўтариб келиб, ўчоқ бошига ташлади ва оловни ёқди. Ўт олдида исиниб ўтириб, балиқ тутадиган сават тўкиди, ортиб қолганидан катта нон сават ва қошиқдон тўкий бошлади. Кечқурун ёриқда балиқ тутадиган сават – тумшукни сувга ташлаб, уни маҳкам боғлаб, устига тош бос-тириб кўйди. Бу кеча ҳам ёгингарчилик бўлиб, колхозчилар ухламасдан молларини кўриқлаб чикдилар. Бўрилар ҳужумини бартараф этдилар.

Эрта билан Азамат сувдан саватни кўтариб саккизта бир қаричдан ортик келадиган балиқ олди. Саватни чеккага олиб кўйиб, балиқларни уйга олиб кетди.

Балиқларни Яхшибой ота, Абдуллажон акаларга бўлиб бериб, ўзларига икки донасини олиб қолди.

Азамат қовурилган балиқнинг калласини олиб, яшириб кўйди. Кечга қадар сават тўкиб, кўшниларга берди. Бу кеча ҳаво очик бўлиб, моллар эски жойларида тунадилар.

Азамат кечқурун яна балиқ саватини сув ичига жойлаб кўйди-ю, ўзи қопқон кўтариб, унга балиқ бошини боғлаб, Камарғор оғзига олиб бориб кўйди.

Тонг ёришиб, кун чиқар олдида Азамат тутилган балиқларни кўтариб, қопқон олдида бориб, бир ажойиб ҳодисани кўрди. Қопқондан гўштни тишлаб олаётганда қопқон бўри тумшугини майдалаб юборса-да, бари бир зўрлик қилиб, майдаланган жағини суғуриб олиб, ўн метрларча жойга судралиб бориб, қонсираб ўлиб қолибди.

Азамат бўрининг оёғидан боғлаб, ўз капаси олдида олиб келди. Бўрининг ўлигини кўргани келган одамлар Азаматнинг бу қилган ишига ҳайрон қолдилар.

Азаматга бўрини ўлдиргани учун бир кўй мукофот тегиши керак, деб ўзаро суҳбатлашдилар. Азаматнинг чигит пўчоқ ва кунжара топиб, колхоз молларини қирилишдан қутултириб қолгани учун бир донғи чиққан бўлса, энди бўри ўлдириши, ўз кўшниларида балиқ ушлашни ўргатиши ва колхоз хўжалиги учун оз вақт ичида кўп иш қилгани унга катта обрў келтирди.

ТАЖРИБАЛИ ҚИЗ

Хаво очилиб, кунлар исиб кетди. Нозикой дастлаб ўз бригадасидаги молларнинг яра-чақаларини кўриб, дори сургандан сўнг, бошқа бригадаларнинг ҳам молларини кўриқдан ўтказишини эълон қилди.

Иккинчи кун молларни кўриқдан ўтказиш навбати Азаматга келиб етди. Азамат молларни эрта билан ҳайдаб, кўриқка олиб борди. Ҳали Нозикой хўжалик ишларидан бўшамагани учун бир оз кутишга тўғри келди.

Шу вақт Баҳринисо хола келиб, қапа ичига кириб, унда ўтирганлар билан сўрашгандан сўнг, ташқарига чиқиб, Азаматга «Сен кетавер, Нозикой уялаяпти», деб унга жавоб бериб юборди ва ўзи Нозикой билан бирга молларнинг яраларига дори кўйиб, уларни яйловга ҳайдади.

Колхоз моллари соғлом ва сиҳатлилиги маълум бўлгандан сўнг Нозикой эчки ва қўй сутини олиб келиб беришларини сўради, ўзи эса пишлоқ (бринза) тайёрлайдиган асбобларни кўздан ўтказиб қўйди. Кечаси билан ухламай мол кўриқлаб чиққан Азамат, ўз капасига қараб ухлагани кетаётган вақтда, Абдуллажон акани кўрди. Улар хол-аҳвол сўраганларидан сўнг, Азамат Абдуллажон ака билан бирга бориб, эшакка ҳар хил дарахт шохини ортиб, ўзлари ўнтача ходачани кўтаришиб, Абдуллажон аканинг капаси олдига етдилар. Сув бўйини текислаб, ходачаларни кўмиб, унинг устига шох ташлаб, пишлоқ (бринза) қиладиган шийпон ясадилар. Шийпон остини текислаб, бочкаларни юмалатиб келиб, ўз жойларига ўрнаштирдилар. Шундай қилиб, оз вақтда пишлоқ (бринза) тайёрлайдиган устахона ҳам тайёр бўлди. Абдуллажон ака кўп миннатдорчилик билдирди.

Икковлари ўтириб, бир косадан угра ош ичишгандан сўнг, Азамат ўз капасига кетди. Қапага кириши билан Баҳринисо хола Азаматга қараб, ҳа, ҳорма, қаерда эдинг? - деб савол берди.

Азамат жавоби ичида – бу Нозикой жуда иш биладиган экан, қўйларни касалига қараса, пишлоқ (бринза) тайёрласа,

рўзғор ишларини ўзи қилса-я.

- Ҳа, сен ҳали уни билмайсан, унақа қиз бизнинг қишлоқда битта. Уст-бош тикиш, овқат қилиш, ҳаттоки бўз тўқишни ҳам билади, умри узоқ бўлсин, қўли тилла, ўзи баодоб, борсанг «холажон келинг», - деб кўрпача солиб, атрофингда парвона бўлади. Унинг меҳмондўстлигини айтмайсанми. У онаси Ҳимоятхон жонининг малҳами, - деди.

Бу сўз Азаматга таъсир қилиб, бетида қувонч ва унда келажак умиди пайдо бўлди.

- Овқат ичасанми?

- Йўқ, Абдуллажон аканикидан тўйиб олдим.

- Бўлмаса ётиб ухла.

Азамат ёстиққа бош кўйгани билан тезда уйқуси келмади ва унинг хаёлидан Нозикой, унинг фазилатлари бирин-кетин ўтди ва охири ухлаб қолди.

Уйғонган вақтда кун анча оғиб қолган ва подадан хабар олиш лозим бўлган эди. Яйловда моллар анчагина жонланиб қолганини сизди. Ундан балиқ овига бориб, саватни сувга ташлади, бўрига кўйган қопқон олдига келиб, қопқон олдига ҳеч нарса келмаганини ва ундаги балиқнинг калласи бутун турганини кўрди. Бўрилар бу жойдан кетиб қолганмикан деган хаёл билан яна подага қайтиб кетди.

Туманга (пастга) уч-тўрт туя пишлоқ (бринза) юбордилар.

Тоғ этагида ярим ой ёки йигирма кун туриб, ҳаво бузилмаганлиги, бу яйловда ўт кўп бўлгани учун моллар анча ўзига келиб қолишди. Энди бу жойдан кўчиб, колхозга ажратилган тоғ устидаги яйловга жўнаб кетишга қарор қилдилар.

ЭНДИ ЙЎЛ КОЛХОЗ ЯЙЛОВИГА

Ҳамма кераклик нарсаларни йиғиштириб от, эшак ва туяларга орддилар. Йўл юролмайдиган ва янги туғилган – эмиклик кўзичок, эчки болаларини кажава саватга солиб отга ортишди. Бузоқчаларни ҳам бир кажавага иккитадан солиб, уларни похол билан ўраб туяга ортгандан сўнг карвон сафарга кетишга тайёр бўлди ва секин-аста йўлга тушди.

Молларни йўлда боқиб, секин-секин ҳайдаб кетишни Ях-

шибой ота, Абдуллажон ака, Каримжон ака ва бошқалар ўз зиммаларига олдилар. Юкли от, туя, эшакларни ҳайдаб кетиш Азамат, Тешабой ва хотин-қизларга топширилди.

Кун қиёмга келгунча йўл юриб бир манзилга етганда, пода юкли ҳайвонлардан жуда узоқлашиб бир-бирларини кўрмайдиган бўлиб қолишди. Булар Қўшдовондан ошиб Узунбулоққа етганда бир-бирлари билан учрашишлари керак эди. Шунинг учун юкли ҳайвонларни ҳайдаган карвон, илгарироқ белги-ланган манзилга етмоқ учун яқин йўл билан юриб ҳаммадан илгари Узунбулоққа етиб чодир тикиб подани кутиш мақсадида жадалроқ йўл босди. Анчагина йўл юрганларидан сўнг сойлик ичида одатда учрайдиган қисикликка етдилар. Бу қисиклик ҳаворанг товланадиган зангори слонис тошларидан тузилганлиги учун ости юқоридан яхши кўринмас эди. Бу қисикликнинг икки ёнини тикка кўтарилган ва баландлиги бир неча терак бўйи келадиган зов ташкил қилар эди. Бу қисиклик ён бағирларини ташкил этган тоғ жинс қатламлари ичида юмшоқроғи бўлганлиги ва уларнинг ташки табиат таъсирига осон берилиши натижасида бу жойдаги юмшоқ жинслар тез ушалиб кетиши сабабли шу табақа бўйлаб бир оз қияликка эга бўлган ён бағирлик ҳосил бўлган эди. Шунинг учун шу ушалган қатлам бўйлаб сўкмоқ йўл ўтиб, баланд тоққа кетаётган одамларнинг юрадиган ёлғиз йўли бўлиб қолган эди.

Бу йўлнинг пасти бир неча терак келадиган зов ва йўлнинг юқориси эса қаттиқ шаҳтоғлардан тузилган, усти нотекис, одам ўтолмайдиган даражада тилингани сабабли жуда мураккаблашган рельеф (манзара) ҳосил қилган. Шундай даҳшатли ёнбағирлик устида онда-сонда кичкина чўққига ўхшаган шахтошлар, табиат таъсирига қаршилиқ кўрсатиб кўкрагини кериб туради.

Азамат раҳбарлик қилган карвон шу жойда тўхтаб, ҳаёт учун хавфли йўлдан ўтишга тайёрлана бошлади.

Азамат ҳамма юкларни юқорироққа кўтариб, ихчамроқ қилиб бошқатдан ортди.

Ҳар бир одамга от, туя ёки эшак етаклаб зов устидаги тор сўкмоқ йўлдан эҳтиётлик билан ўтиш кераклиги маълум бўлди.

Аввал карвонни бошлаб Азамат йўлга тушди. У Абдуллажон аканинг эшагини етаклаб олди. Унинг орқасидан туя етаклаб Мунисхон йўлга тушди. Шундай қилиб, ҳар қайси одам ҳайвон етаклаган ҳолда бир-бирларининг орқасидан ўн, ўн беш қадам орқарокда юрдилар. Йўл тор ва хатарли бўлгани учун бу жойдан ўтаётган вақтда ҳар кимнинг ҳаёти ўз қўлида эканлиги сабабли ҳар бир қадамларини эҳтиётлик билан босар эдилар.

Зов устидаги йўлнинг ярмидан ўтгач, Азамат етаклаган эшакнинг юки бир тарфга қараб оғиб кетди. Эшак эса гандираклаб бориб ёнбошдаги тошга йиқилди. Бу жойда тўхтаб қолмасдан аста-секин зов тарафга юки билан сидирилиб бориб икки маротаба ағдарилди-ю, ўсиб ётган пакана еролча тўпининг тагига бориб илиниб тўхтаб қолди. Еролча зовнинг киррасида ўсгани сабабли ундан пасти тик кетган девор каби зовдан иборат эди. Агар бу жойдан пастга қараб силжиганда зов устидан унинг остига қараб юмалаб тушиб кетиш аниқлигидан ташқари, эшакни бу жойдан юки билан йўлга кўтариб чиқиш ҳам имкониятдан узоқ бўлиб қолди.

Эшак йиқилиб йўл бўшаб қолгани учун Азамат карвонни ўтказиб юборди. Туя етаклаган Мунисхон карвон боши бўлиб қолди. Азамат эса Мунисхонга бир қанча топшириқларни бергач, ўзи эшак билан унга ортилган юкни қутқариб қолиш масаласига киришди. У иккита жундан эшилган йўғон арқон учини чўққи шаҳтошга боғлаб, бошқа учини белига ўраб, секин-секин бўшатиб унинг ёрдами билан эшак олдига тушди. Арқоннинг бир учи билан эшакнинг орқа, олдидан танғиб, чамбарчас қилиб боғлади. Ўзи шовилмасдан юқорига чикди. Эшак бу ҳолда гўё арқон билан шаҳтошдаги чўққига боғлаб осилтириб қўйгандай бўлди. Қилган ишининг пухталигига ишонган Азамат оёғини тирамоқ учун ўрнидан силжидиган яхлит ва маҳкам тошни топгач, эшакни юқорига қараб торта бошлади. Пастга ағдарилиб, бориб тўхтаганидан каттик кўрққан эшак ўрнидан турмади. Азамат бор кучи билан арқонни тортиб эшакни ўрнидан юқорига қараб бир мунча силжитди. Эшакнинг оёқлари тош парчаларига қирилиб

оғриши туфайли ўрнидан туришга уриниб охири юклари билан юкорига қараб зўр куч билан қадам ташлади. Эшакни йўлга чиқариб олган Азамат тезда арқоннинг тошга боғланган учини ечиб олиб эшак ипини маҳкамлаб секин йўлга тушди. Кун ботиш тарафга оғиб кетган вақтда қарвон Узунбулоққа бориб етди. Кун ботмасдан илгари бошқа йўл билан пода етиб келди. Бу жойда дам олмоқ учун тўхтаб капаларини тикиб кечаси ухлмасдан номаълум жойда подаларни яхши кўриқлаб чикдилар.

Эрта билан тонг ёришиб кун чиқар олдида ер устига мўлгина шудринг тушган бўлиб, уларнинг марваридга ўхшаган майда томчилари кўк майсалар устида қуёш нури таъсирида рангбаранг товланар эди. Уйқунинг энг ширин вақтида пода атрофида айғоқлик билан кўриқлаган одамлар ва уларнинг кучукларигина кўринар эди. Кун ёйилиб шудринг кўтарилган вақтда хотин-қизлар сут соғиб бўлиб, подаларни яйловга ҳайдашга тайёр бўлдилар. Шу кун Узунбулоқ атрофида қолиб эртасига йўлга тушмоқ лозим топилди. Кун анча кўтарилгач, Яхшибой ота қапа олдига келиб Баҳринисо холадан секингина худи ухлаган одамни уйғотиб қўймаслик эҳтиётини қилган кишидек, Азамат уйғондими, деб сўради.

- Йўқ, Азамат менга анча ёрдам берди бўлмаса менга шунча молни эплаш қийин бўлар эди. Ҳамма ишларни бажаргандан кейин у яқиндагина ётди, – деб жавоб берди хола. Ўтиринг чой тайёр, бир-икки пиёла ичганингизча Азамат ҳам уйғониб қолар, деб отани кигиз устига ўтқазиб, дастурхон ёзиб чой қуйиб берди.

- Қариганда Азаматнинг сизга ёрдамчи бўлиши жуда ажойиб иш бўлдида, - деди Яхшибой ота. Азаматнинг урушдан ярадор бўлса-да эсон-омон келиши бизнинг колхоз учун катта ютуқ бўлди. Агар Азамат бўлмаганда қишда моллар қирилиб кетиб, ҳали бу жойларга келмасмидик. Ҳукуматга гўшт ўрнига нима топширар эдик. Азаматингиз ҳушёр, одамижон, жуда ақлли йигит чиқди, буни қайтиб келиши фақат сизнинг бахтингиз эмас, балки бутун жамоанинг бахти.

Баҳринисо хола Яхшибой отанинг сўзларини тасдиқлаб,

Азамат йигирма саккизга бориб қолди. Буни бошини иккита қилиб қўйсак савоб бўларди, деди.

– Ахир сиз кўпни кўргансиз, шу фикрингизни амалга ошириш тадбирини кўрсангиз бўлмайдими, хола, – деди Яхшибой ота.

– Мен ҳам шуни ўйлаган эдим, Азамат бола фақирни хотин олишга ҳеч нарсаси йўқ. Менинг билишимча Азаматнинг Нозикойда кўнгли бор. Боласи тушмагурнинг кеча-кундуз кўзи Нозикойда. Кўпинча хаёл суриб кетади. Нозикой Азаматни унга кўп қарайверганидан уялиб ўзини панага олади ва кўп кўриниш беравермайди. Буни Нозикойнинг онаси Ҳимоятхонга айтай десам, истиҳола қиламан. Бу сўзни қофияси билан айтмаса Абдуллажон аканинг рашки ёмон, уришиб берса, ўртага совуқчилик тушиб қолади. Қани озроқ сабр қилиб турайликчи, бир гап бўлиб қолар.

Шу аснода жар ичидан Абдуллажон ака чиқиб булар ўтирган жойга келди. Бир оз вақтдан сўнг Азамат уйғониб чиқди ва Яхшибой ота бошлиқ Узунбулоқ атрофини кўрмоққа кетдилар.

Узунбулоқнинг пайдо бўлиш сабаби шу эканки, бундаги шаҳтошлар ёрилиб, ёриқнинг бир тарафи икки метрча юқорига кўтарилган, ёриқнинг оғзи эса очилганича қолган, мана ёриқ орқали ер остидаги сув ер юзига чиқиб бу жойда булоқ ҳосил қилган. Бу сув чиқадиган булоқни ўрни узун бўлгани учун «Узунбулоқ» деб ном қўйганлар.

Булоқ суви оқиб келиб ўттиз ёки қирқ кадам масофага етгач, пастга қараб тушиб кетади. Бу сув юқоридан пастга қараб овоз билан тушгани учун бу жойни «Шалдирамоқ» деб атаганлар. Шалдирамоқ атрофларида кўм-кўк ўт ўсган, табиий салқин жой экан. Бу тепалиқдан ошиб бир кичкина кўлчага етдилар. Бу кўлга сув қайси жойдан келиши маълум эмаслиги сабабли сув унинг тош таги кўзидан чиқади дер эдилар. Шунинг учун буни Окласкўл ёки Дамкўл деб айтадилар. Кўл атрофларида тоза туз жуда мўл эканлигини кўрдилар. Бу тузнинг таъмини кўриб, унинг ош тузи эканлигини билгач, Яхшибой ота бундан буёғигача йўл борган сари хатардан холи,

шунинг учун бу туздан, туя, от, эшакларга кўпроқ ортиб олиш керак. Ҳозир шаҳардан туз олиб чиқиш осон эмас, деди.

Эртасига эрта билан юкларни ортиб яна сафарни давом қилдилар. Бир неча кун йўл юрганларидан сўнг Какликсойга яқинлашиб қолдилар.

Яхшибой ота йўлда бир тўхтаб баланд тоғ устидаги чўққи-га қараб қўлини кўтариб, пичирлаб бир нарсаларни ўқиб фотиҳа қилди. Азамат, бу ёққа қара, ана у юқоридаги қизил чўққи билан қораниш ўртасидаги ёнбағирликда Гўрўғли отангинг қабри бор, шунга фотиҳа ўқидим. Ҳа, бевафо дунё, одам шу эканда, – деди.

– Гўрўғли отанинг достони катта деб қулоғимга етган бўлса-да, уни ҳеч кимдан эшитганим йўқ, – деди Азамат. Сиз Яхшибой ота ундан хабарингиз бўлса керак ва у кишини тарихларини жуда яхши билсангиз керак, – деб Яхшибой отанинг жавобини кутди.

Яхшибой ота бунга жавобан қулимсираб, бўйнимга қўйдинг-а, майли бир куни бафурсат сўзлаб берарман, деди.

Кун ботиш тарафга оғиб кетган вақтда, бир қанча тепаликдан ошиб ўтдилар ва жўн ёнбағри қиялаб бурилиб, бир катта ва кенг жойга етдилар. Бу жой пастга қараб бироз қияликликли бўлиб тузилган, атрофдан келадиган ёгин сувлари шу пастликка қараб тушгани сабабли бунда ҳар хил дарахтлар ўсган, баланд бўйли ўсимликлар босгани учун бу жой одам ўтиб бўлмайдиган чангалзор бўлиб кетган экан.

Тўқай оқинига бориб тушиш хатарли бўлгани учун тўқайни кўрган жойларида бир кеча ётадиган бўлиб, юкларни тушириб, чодирларини тикдилар.

Кеч бўлиб кўз қорайган вақтда тўқай ичидан тушуниб бўлмайдиган нарсанинг йиғлагандек овози чиқди. Шу замон бир бора баланд овоз билан мушук миёвлагандек ёки узок жойдан йиғи товуши эшитилаётгандек туюлди. Бу овозга моллар бир бора ўрнидан туриб қулоқларини шу овоз келган тарафга динг қилиб, икки кўзлари билан тўқай тарафга тикилганларича жим-жит ўринларидан қимирламай қолдилар. Абдуллажон ака ана чиябўри овози, деди. Ўзи кичкина бўлса-

да тиши олмос. Агар кундузи бўлса ҳам, бу тўқайда одамни ёлғиз топса соғ қўймайди. Булар молга кўплашиб чопади. Чиябўрининг подаси катта бўлади. Мени эшитишимга қараганда бу тўқайда, чўчқа ҳам кўп. Уларни подасига учраш ҳам жуда хавфли. Бундан ташқари, бу ерда бўри ҳам оз эмас. Менинг бобом йигитлик вақтларида шу тўқай ичидан йўлбарсни ўлдиришган экан. Бу жойни нима эканини билиб туриб шу йўлга қандай қилиб юрганимизни билолмай қолдим, – деди.

Чиябўрини «ув» тортиб улигани одамнинг юрагига анчагина кўрқув солар эди.

Бу кеча подани ўраб, атрофларига ўт ёқиб, ухламасдан, ҳар хил нарсаларни чалиб дам-бадам овоз бериб бир-бирларини айғоқ қилиб чикдилар.

Эрта билан кун кўринган вақтда Иброҳим ака энди қандай бўлмасин биз бу йўлдан юрмай узоқ бўлса-да, ана у кўринган кўм-кўк майсали қайин дарахтлик тоғ атрофи билан Хўрозминди сойга тушиб, ундан ошиб Серқақирилдисой билан, Келинчаксой ичига тушсак сўқмоқ йўл келади. Шу билан бориб ўзимизнинг катта йўлимизга тушиб оламиз, деди. Бу фикр ҳаммага маъқул бўлди.

Кун киёмига келганда қайинлик тоғ ёнбағрига етдилар. Бу жой серсув, жуда салқин ва серўт экан.

Азаматга бу жой жуда ёқди. У бу ерда бир кеча қўниб, молларни яхшилаб боқиб, эртага йўлга тушмоқни таклиф қилди.

Кун кеч бўлар келган вақтда Яхшибой отанинг қани юринглар атрофдан хабар олиб келайлик, деган таклифига мувофиқ тўрт киши бўлишиб, қияликдан юқорига қараб кўтарила бошладилар.

Бундаги муздаккина шабада уларнинг кўнглини очди. Булар юқорилаб бориб бир қанча бир-бирига ёндашган, ярим ойдек ёнбағирликни кўндалангига ўраб олган тепалиқдан ошиб тушиб, бироз юрганларидан сўнг чокқина кўл бўйига етдилар. Бу кўлнинг суви жуда тоза, остига йирик қум ётқизилган, лабларида кўм-кўк ўт ва гуллар ўсган экан. Булар кўл

лабида бироз дам олиб ўтирдилар. Сув юқоридан пастга қараб ҳар хил катта ва кичикликка эга бўлган тоғ жинслари ичидан оқиб ўтиб, тоғ ёнбағрида мавжуд бўлган тепалик олдида йиғилиб, бунда шу кўлни пайдо қилган эди. Яхшибой ота эслаб туриб, бу юқоридан сув юриб келган сойликнинг номини «Оғилсой» дейдилар. Бизнинг бобомиз ёшлик вақтларида тоғ устидаги музнинг тиши ёки кўли шу сойликдан юриб келиб, ўз ости ва ёнларини қириб, чархлаб, текислаган экан. Бу ҳаракат қишин-ёзин тинмасдан давом қилгани учун бу сойликнинг шакли оғилга ўхшаб қолган. Ана, кўрсаларнинг ҳам бўлади. Бу Суловга ҳам ўхшайди. Дарҳақиқат, атрофларини муз ялаб, текислаганини кўрса бўлади. Шу сабабдан бу оқиб чиқиб турган сувга «Оғилсой» деб айтганлар.

Яхшибой ота Оғилсой йўлини тўсиб ётган ва тоғ ёнбағирлигига нисбатан кўндаланг жойлашган тепаликнинг қандай пайдо бўлганини айтиб бера олмади.

Ҳақиқатан тоғ устининг иқлими совуқ бўлгани учун қор эримасдан йилдан-йилга ғарамлагани сабабли пайдо бўлган музлик, йилдан-йилга кўпайиб, охири пастликлардан секин-секин оқиб туша бошлаган. Пастга силжиган улкан муз бўлагини ўз ости ва ёнларидаги тоғ жинсларини қиради, майдалайди ва ушатади. Бу жараёнда чақилишдан пайдо бўлган тоғ жинс парчаларини муз ўзи билан пастга олиб тушади. Бу муз оқими юриб келиб маълум бир жойга етган вақтда, пастдаги ҳавонинг иссиқлик даражаси юқоридагига нисбатан баланд бўлгани учун, оқиб келган муз бу жойда эриб кетиб, муз билан бирга қўшилиб тушган тошлар бу жойда тўпланиб қоладилар. Шу сабабга кўра тоғ ён бағирлигида қўштепалар пайдо бўлган.

Ҳозир бу жойда муз йўқлигига сабаб юқоридан сирғилиб келадиган муз кўп вақтлар ўтиши билан иқлим ўзгариши туфайли илгаригига қараганда энди юқорироқда эриб кетадиган ва пастга муз тушмайдиган бўлиб қолганлигидир. Шунинг учун музликнинг илгари юрган йўли энди музлик сойлигига айланади. Бундай сойлик геология илмида троги деб аталса, Ўрта Осиё халқлари «оғил сойлиги» деб атайдилар. Бундай сойлик орқали юқорида эриган муз суви оқиб тушиб, тоғ ёнбағрида

ҳосил бўлган «охирги морена» номли тепалик остида йиғилишидан музлик кўлчаси ҳосил бўлади.

Бундай моренадан ҳосил бўлган тепаликнинг тоғ жинсларини текшириб кўрганимизда, ундаги парчалар ҳар хил катта-кичикликка эга бўлишидан ташқари, бу жинслар ҳажмларига мувофиқ бир-бирларидан ажратилмаган экан.

Буларни худди жўякдек бирин-кетин ярим ой шаклида терилиб тепалик ҳосил қилиши, булар музлик жинслари бўлса керак, деган фикрга олиб келади. Биз яна бу жинсларни кўра бошладик, бундаги жинс парчаларининг бир тарафи қирилган ва силлиқланган экан. Буларнинг текисланган усти эса тимдаланган, чизилган ва юмдаланганини кўриб бу жинсларнинг музлик келтирган мореналар¹ эканига шубҳамиз қолмади.

Азамат бу охирги мореналар ичидан ялтироқ кўрғошин тошини топиб олди. Музлик олиб келган бу жойдаги жинслар ичида кўрғошин тошининг борлиги, музликнинг юриб келган йўлида кўрғошин кони борлигини билдираб эди.

Азаматнинг қўлидаги ялтироқ кўрғошин тошини кўрганлар тепалик атрофини қидира бошладилар. Натижада, Абдуллажон ака бир тошга ёпишган майда-майда холдек тиллага ўхшаган сариқ минерал топди. Бу намунани кўрган Яхшибой ота эса, кўрдиларингми, муз тагида кўрғошин ва тиллага ўхшаган нарсаларнинг кони бор экан-а? — деди. Аммо улар атрофларини қидириб кон топмадилар.

Иброҳим ака кон топиш учун музликнинг музини эритиш керак бўлади. Буни эритишга саратон иссиғининг кучи етмайди-ю, уни тезак қалаб эритиб бўладими, деб ҳазиллашиб кулди. Мени эшитишимга қараганда, кон топган одамга ҳукумат томонидан мукофот берилар экан. Конни борган жойимиздан қидирамиз, деди. Кечаси Оғилсой ичидан юриб келган шабада шундай совук бўлдики, ҳатто гулхан олдида ўтирган одамнинг елка ва кулоқларини совук қотириб юборди.

Эрта билан бу жойдан кўчиб арчазорлар ичидан ўтиб, Бузоққочдисойга етдилар. Бунда бир оз дам олганларидан сўнг

¹ Морена деб музлик синдириб олиб келган тоғ жинсларига айтилади.

яна йўл босиб, Кампирўлгансойни кесиб ўтиб, Какликсойга етдилар.

Абдуллажон ака сув бўйига капасини тикди. Ўзи билан олиб келган четанларни қозиқ ва катта тошлар билан маҳкамлаб, ўз подасини ажратиб олиб келиб қамади.

Азамат, Яхшибой ота ва бошқалар эса кун кеч бўлиб қолгани учун шу жойда тунаб қолдилар.

Эрта билан ҳар қайси бригада бир-бирларидан бир неча юз метрларча нарида жойлашдилар.

Азамат ва Иброҳим ака келишиб бринза қиладиган устaxonани қуришда Абдуллажон акага ёрдам бердилар.

Нозикой онаси билан тош териб келиб, катта-кичик қозонларга ўлчаб, ўчоқ қилдилар.

Азамат ҳар бир имкониятдан фойдаланиб, Нозикойга қарар ва унинг олдида жуда ғайрат кўрсатиб ишлар эди. Кун кеч бўлгунча ҳамма қиладиган ишларни тамомлаб, ўз капаларига кетдилар.

Эртасига колхоз чорвасида одатдаги ҳаёт бошланиб, ҳамма ўз иши билан машғул бўлди.

УЗУН САФАР

Қоронғу кечада қаттиқ совуған тоғ шаҳтошларининг устига тегиб турған ҳаво қатламлари совиб, унинг оғирлашган қисмлари тоғ ораликларидан, тоғ қисикларидан сойлик ва тоғ ёнбағирларидан тезлик билан пастга қараб эсиб сойликнинг ёйилган ўрнида жойлашган қишлоққа тинмай етиб келар эди. Ҳаво оқими сабабли бошланган шамол бу ердаги ўсимлик, дарахт барглари, ҳаттоки, баъзан унинг шохларини ҳам синдириб, унинг бошқа нарсаларга урилиш натижасида улардан чиққан ҳар хил овозлар бир-бири билан қўшилишиб, шу жой учун маҳсус оҳанг пайдо қиларди. Тонг отишига яқин осойишталик билан секин-секин ҳаракат қилган сабоҳ шабадаси худди қулоққа пичирлагандек тинч ва ширин уйқуда ётган қишлоқ аҳолини аллалар, эркалатар ва уларнинг уйқусига лаззат қўшар эди.

Сойлик ичидан тошларга урилиб оққан сувнинг шилдира-

ган овози, сув эргаштириб келган намлик ва муздеккина ҳаво билан қўшилиб, бунда ўзига махсус табиий ўзгаришлар яратилаётганидан хабар берарди. Қишлоқнинг жанубидан кесиб ўтган тегирмон ариғи бўйлаб, экилган ва вояга етган узун бўйли қўш тераклар, қишлоқдаги бошқа ўсимликлардан баланд бўлганлари учун бу жойнинг посбони каби кўкракларини кериб, фахрланар ва яна баландроқ бўлишга интилардилар. Уларнинг сада каби тўпланган шохлари эса шамол таъсирига бўйсунган каби ҳар тарафга эгилиб, ботиш нуқтаси даражасига етган - тўлган ой билан хайрлашар ва унга таъзим қилгандек бўлар эди.

Бундай тинч ва осойишталикда фақат тегирмон тошининг гурсиллаб айлангани эшитилиб турар эди, холос. Вақт ўтиши билан узоқ-яқиндан қичқирган хўрозлар ва кучукларнинг хурган овози эшитилиб, қишлоқда меҳнат куни бошланишидан дарақ берарди.

Қишлоқда онда-сонда чироқ ва ёнган шўълалар кўриниб, баъзи мўрилардан тутун чиқа бошлаган бир вақтда, тегирмон ариғи ёнидаги бинонинг айвонида ётган бир одам, худди узоқ ухлаб қолгандек ёки бирор жойга бормоққа кечиккандек шошилиш билан ўрнидан ирғиб турди-ю, ёстиғи остидан тўнини олиб, елкасига, ташлаганича айвоннинг боши берк тарафига қараб юрди. Айвон тоқчасидаги гугуртни чақиб лампа пилигига тутди ва лампа шишасини эҳтиётлик билан жойига ўрнаштирди. Чироғ ёруғида тўнининг енгини кийиб, дўппи-сини қидириб топди. Айвон ўртасига келиб уйқу билан курашган кишидек икки қўлини гриб қилиб бўйнига ташлаб, тирсақларини қимирлатиб икки тарафга айланиб қаради. Сандали устида ётган пойабзали билан оқ пўстакчани чироқ олдига олиб келиб, пўстакка ўтириб этигини кийди ва узоқ йўл юрган вақтда оёғини уриб қўймаслик эҳтиётини қилиб оёқларини ерга уриб тепиниб кўрди. Тўшагини уйдаги тахмонга йиғиб сафарга тайёрлаб қўйган ҳамма нарсаларини айвондаги хуржунга тикди. Эшагини супурги билан қашиб эгарлади-ю, қорин боғларини текшириб кўриб эгар устига хуржун, кичкина кўрпача ва пахтали чопонини ташлагандан сўнг жўнаб

кетишга тайёр бўлиб бирор нарса эсдан чикмадимикин, деб ҳар тарафга қаради. Чироғни уйга олиб кириб ўчириб уй эшигини занжирлаб унга қулф солиш ўрнига чўп тикиб қўйди.

Эшакни ҳайдаб, сувдан ўтиб, сўкмоқ йўл билан сув оқими тарафга юриб бориб бунда ўсган катта ёнғоқ дарахтига етгач чапга бурилди-ю, тор кўча билан юқоридаги текисликка чиқиб бир оз юриб боргач бир дарвоза олдида тўхтаб, қўлидаги таёқ билан эшикни қокди ва хола деб чақирди.

Дарвоза очилиб яна беркитилди.

Унинг холаси, ҳа, келдингми, Собиржон. Хамма нарсаларингни эсингдан чиқармасдан олдингми, – деб сўради.

– Ҳа, олдим, – деган жавобни берди Собиржон.

– Эшагингни охирга боғла, ана у айвондаги тўрвада см бор уни бўйнига ил, дедию, ўзи ўт ёниб турган ўчоқ бошига бориб, қозондаги косага сут қуйиб ичига қаймоқ солиб мана буни ичиб ол, деб жиянига таклиф қилди.

Собиржон овқатдан сўнг холаси берган тугунларни хуржунга солиб кўчага чиқди ва холаси билан хайрлашиб, эшагини ҳайдаб катта кўчага тушди. Ўзини узоқ сафарга жўнаганини энди сезди ва шошилмасдан сой тарафидан сув бўйлаб юқорига қараб йўл олди.

Кеча қоронғусига хужум бошлаган тонг ёруғи, олмос каби ялтираган нур найзалари билан шарқни ёрита бошлади. Сочилган юлдузлар билан безалган қоронғу осмон кўк зумрад каби тус ола бошлаб, охири ҳаммаёқ ёришди.

Йўлнинг икки чеккаси ўрикзор, олма, тут, ёнғоқ ва бошқа дарахтлар билан тўлгани учун узлуксиз, бир-бирига туташган боғдан иборат эди. Бу ўсимликларга ҳаёт бағишлайдиган ҳар хил ариқ ва катта сой сувлари чулдираган овоз билан оқардилар. Сув атрофида ўсган ҳар хил рангли гуллар кечаси тушган шудрингдан баҳра олиб, қаддиларини кўтарган ва қуёш нурида гўзал бир манзара ҳосил қилиб, ўзларини кўрсатган вақтида кечаси дарахт шохларида мудраб дам олган сава, булбул, тўтилар тонг ёришига шодланиб баланд овоз билан сайрашар ва унга бошқа паррандалар овози қўшилиб жўр бўлган вақтда уларнинг суюкли овози табиатнинг нақадар гўзал, кенг ва

жоду каби кўздан яширин сирларга бойлиги одам хушини беихтиёр ўзига тортар ва хаёлини узок, тинч жойларга олиб кетар, юракка ёқимли номаълум бир муҳаббатни солар, янги ҳаёт, келажак умидларнинг туйғусини уйғотар эди. Бу табиий ҳодисалар давомида тоғ орқасидан ёйилиб осмонга кўтарилатган офтобнинг тиниқ ва ранг-баранг товланган нури табиат ҳуснига ҳусн кўшар, чиройини очар ва тоғ этагида тонг отиш манзарасини ҳосил қилиб, одам завқини орттирар эди. Бу табиий ўзгаришлар эндигина уйқудан уйғонган қишлоқ аҳолисига янги ҳаёт ва бахтли меҳнат куни бошланганини англатар эди.

Бундай манзара ота-онасига ёрдам бермоқ учун баланд тоғ устига қараб биринчи қадамини босган Собиржон руҳини кўтарар, кўнглини қувонтирар, унинг чинакам бахтиёр эканини англатар ва табиатга унинг муҳаббатини орттирар эди.

Собиржон эшагини қистамасдан ҳайдаб қишлоқ ичидан анчагина йўл юргач, кўзи ёнбошдаги жўн устидан қиялаб пастдаги катта йўлга қараб тушиб келатган мактабдошига тушди. Бу учрашишга Собиржон шодланса ҳам шошилмасдан қўлидаги узун калтаги билан эшагини бўйнига уриб йўлга кўндаланг қилиб тўхтатди ва келатган ўртоғи Мухторхонни кутиб олди. Икки ўртоқ бир-бири билан сўрашгач, Мухторхон еб турган олмасидан биттасини қўйнидан олиб Собиржонга бергандан сўнг икки ўртоқ жўра бўлишиб йўлга тушдилар. Булар ўзларининг мактабдалиқ вақтларида ҳар хил бўлиб ўтган воқеалар ҳақида йўл бўйи сўзлашиб бориб, анча йўл юрганларидан сўнг йўлни чап тарафида ўсган ўриклардан бири остида ётган катта япалоқ тош олдига етдилар. Бу жойда ўт яхши ўсанлиги сабабли эшақларини боқишни лозим топиб юқларини тош устига тушириб, эшақ оёқларини турмаклаб ўтлагани кўйдилар.

Собиржон белбоғини тош устига ёйиб хуржундан нон ва ёғ олиб, нонни синдириб кўйди. Мухторхон эса, тут майиз билан олма олиб келиб, икковлон нонхўрак қилдилар ва сойлик чеккасидан чиқиб турган булоқ сувидан ичгандан сўнг, қолган овқатларни хуржунга солиб хотиржам бўлдилар.

Собиржон ўртоғи Мухторхонга қараб уни қара кишлоқ жуда пастда қолибди, биз анча юқорига кўтарилибмиз, деди. Сойлиқ тузилиши кишлоқ тарафига қараб қия бўлгани учун сой суви ўз йўлини тўсиб ётган катта тошлар устидан ошиб ўтиб, пастга қараб куч билан оқишини кўриб, икки дўст бу табиий ходисага таажжубланиб бир қанча вақт сувнинг оқишига тикилиб индамай жим қолдилар. Энди бу ёққа кел, мен сенга ўтган йили тилла ювган жойни кўрсатай деди. Собиржонни ўзи олдинга тушиб сой юқорисига қараб юрди. Сув бўйлаб тошдан тошга сақраб ўтиб сойлиқнинг қисик жойига етдилар.

Бу қисиклиқнинг ичи тор, икки ён бағри тик, тор йўлакдан иборат бўлиб, катта шаҳтошлардан тузилгани кўриниб турарди.

Собиржон ўртоғини тезроқ тилла бор жойга олиб боришга қизиққани учун бунда узоқ тўхтамай, сойнинг ёйилиб оққан жойига чиқдилар. Собиржон ўртоғи Мухторхонга қараб кулимсираб мана тилла бор жойга келдик деди-ю, ўртоғини қизиққанидан ёнган кўзларни кўриб фахрланиб тиллани қони ана, у чуқурчаларда деб сойлиқ ичида онда-сонда ковланиб қўйилган чуқурларни кўрсатиб, бултур қончилар шу чуқурларда тилла топганлар деди.

- Бу чуқур шу жойда илгари бормиди?
- Йўқ, уларни қончилар тилла қидириб қовлаганлар.
- Тиллани қанақа қилиб топар эканлар?
- Қончилар тиллани қум, майда шағаллар ичидан ювиб олар эканлар: уларнинг қўлида туникадан ясалган товоғи бор экан, уни ўзлари «латок» дер эканлар. Шу елпиш товоқ ичига қум ва майда шағалларни курак билан солиб, уни ичидан катта тошларни олиб ташлаб, қумдек майдаларни худди гуручни ичидан курмагини чиқаргандек қилиб, ювиб-ювиб охири елпич товоқ ичида озгина ёки бир нос чакимдек келадиган миқдорда майдаси қолар экан. Мана шу қолгани тилла бўлар экан ва уни қоғозга ўраб олиб қўйиб, яна янгидан елпигич товоққа қум солиб юва бошлаганини кўрдим. Бултурги қончилар нўхатдек ва ундан ҳам катта тилла доналарини топга-

нини кўрганман. Ана у чуқурлар бултурги чуқурлар, деб сўзини тўхтатди.

Мухторхон бу сўзларни биринчи эшитиши сабабли кўп таажжубланиб ўртоғига қараб кончилик жуда ғалати ишда, мен бу ишга жуда қизиқиб қолдим, агар ҳозир шу тошлар, ёки қумлар орасидан отни калласидек тилла чиқиб қолса эшакка ортиб кетар эдик, ёки бирор жойга кўмиб қўйиб тоғдан қайтганда олиб кетардик-а?

Собиржон ўртоғига қараб унинг сўзини маъқулласа ҳам, бундай катта тилланинг топилишига ишонмай кулиб, қўйди. Ўртоғининг катта тилла топилишига шубҳаланганини сезган Мухторхон сен бу ерда тилла борини қандай билдинг, деб сўради.

Бунга жавобан Собиржон қандай билганимни айтайми? Ёки мени синамоқчимисан, деди.

- Йўқ. Мен бу масалага жуда қизикдим, – деб жавоб берди.

Собиржон ўртоғига қаради ва унинг чин кўнгилдан билмоқчи бўлганини ва жавоб кутаётганини англаб энди тортинмасдан сўзга киришди.

– Мен бултур ўқишимни қизғониб дадамлар билан тоққа кетмадим, шунинг учун қишлоқда, холам олдида қолдим. Бир куни тоғам келиб мени ўзи билан шу жойга олиб келди. Тоғам шу кончиларда хизмат қилар эканлар. Мана шу чуқурларни кўпини тоғам қовлаганлар, кончилар ичида тил биладиган бир одам бор экан, ўша одам тилла бор жойни билар экан. Ўшани сўзига қараб ҳар қаерни қовладик. Мен бўлсам тоғамга ёрдам бердим.

- Тилла ер остидан қайнаб чиқар эканми?

- Йўқ, шағал, қум ва лойқалар билан бирга уни сув юқоридан оқизиб келар экан. Тил биладиган одам айтдики, тилла қони юқорида бўларкан. Бу коннинг тошлари тилласи билан ташқи, табиий ҳодисалар таъсирида майдаланади, уваланади ва бу майдаланган қаттиқ тошлардан тупроқ, қум ва ўткир киррали парчалар пайдо бўлади. Бу зарраларни, ичидаги тилласи билан, сел, ёмғир ва сой сувлари оқизиб пастга олиб тушиб, кучи қамайган жойларда тиллани қолдириб кетар экан.

Тош зарраларининг катталари эса сув юмалатган вақтда бир-бири билан урилиб, бир-бирига суркаланишиб, кирилишиб, ишқаланиши сабабли ўз қирраларини йўқотиб, юмалоқлашиб, майда ва катта шағалга айланар экан. Атрофимиздаги қум ва шағаллар шундоқ бўлиб бу жойга келиб қолган. Тилла оғир бўлгани учун улардан ажралиб, маълум жойда тўпланиб қолар, унинг қайси жойда йиғилиб қолишини инженерлар билар, ўша жойларни кавлатар эканлар.

– Шу сўзларни инженерлар ўзи қовловчиларига тушунтирган вақтда ўзинг эшитиб турувдингми? – деб Мухторхон ўртоғидан сўради.

– Мен бирга эдим, инженернинг суҳбатидан сўнг тоғам ва ундаги ишчилар ўзаро сўзлашганларида ҳам мен астойдил қулоқ солиб турганим учун англаб олдим, бўлмаса мен бунақа нарсаларни билармидим, – деб жавоб берди.

Мухторхон ўртоғига нимага тилла шағал ва қум ҳамма жойда ҳам бўлавермайди, деб яна саволни такрорлади ва ўзининг тилла топишга иштиёқи жуда зўр эканини билдирди.

Собиржон эса бу саволга жавоб бера олмай ҳайрон бўлиб қолса-да, бир нарсани ўйлагандек, билган нарсасини эсидан чиқариб қўйган кишидек ўйланиб қолди. Уларнинг бултур тилла топган жойлари сандалдек ва ундан ҳам катта тошлар таги эканига тушунмаган экан. Собиржон кўрсатган тилла кони тубандагича пайдо бўлган: юқоридан тилла, қум ва лойқа оқизиб келаётган кучли сув оқими катта тошларга келиб урилган вақтда ўз кучини йўқотиб, тошлар тагида мавжуд бўлган кичкина сув айланмасига келиб тушади, тилла оғир бўлгани учун тезда тош тагига чўкиб тўпланади. Қум ва лойқалар эса бу айланмадан чиқиб кетади. Шундай ҳодиса сув қирғоқларининг ўйилиши сабабли сув чеккаларида пайдо бўладиган сув айланмаси – гўмларда ҳам рўй беради. Булардан ташқари, сув тошқини вақтида (сувнинг оз бўлган вақтида ўтлоқ бўлиб ётган) адир устидаги ўсимлик ораларига кириб қолган тиллалардан тузилган эди. Собиржон бу масала устида билармон бўлиб кўп ўйласа ҳам охири мен билмай қолдим, деб жавоб берди.

Агар тилла шағал, қум ва лойқа билан аралашган бўлса, аввал тилла мана у сувнинг юрадиган йўли, яъни сув ўзанида бўлиши керак эди. Аммо тошқин вақтида сув бостириб чиқадиган адирларда ҳам тилла бор-ку? Бундан ташқари, сойликнинг икки тарафида сув бўйлаб кетган баланд текис йўлнинг ости ҳам шағал, қум лойқадан тузилган, деб икки ўртоқнинг фикрига келди. Сув чиқолмайдиган жойда қандай қилиб шағал, қум ва лойқа пайдо бўлишига ақллари етмай қолди. Ҳозирда сув чиқмайдиган шағал ва қумдан тузилган сойликнинг икки чеккасидаги баландлик қадимий даврда сув юрган сойлик ости бўлиб, кейинги вақтларда сув ўз остининг ўрта қисмидан ювиб кетиши ва ўйиши сабабли, сув пастки чуқурдан оқадиغان бўлиб, икки тарафида ювилмай қолган текислик пайдо бўлган ва бунга терраса номи берилган. Бу террасанинг сув атрофида бўлиши-бу жойдан қадимий вақтларда сув оққанига шохиддир. Улар шу террасалар ичида ҳам жуда кўп тилла бўлса керак, деган фикрга келди.

Булар ҳозирда йўл бўлган террасадан ташқари, уни юқорисида шунга ўхшаган, ҳозирда ўрик ва тут экилган, унинг қиялигидан пастга тўкилган шағални кўрди. Бу террасанинг нариги чеккасида яна бир тепалик мавжуд эканини сездилар ва уни остидан чиқиб турган булоқнинг атрофи шағалдан тузилганини аниқладилар. Бу ҳодиса бу жойда тилла жуда кўп бўлса керак, деган фикр ва биз ҳам тилла топишимиз мумкин, деган орзуни уларнинг юрагига солди. Энди қандай бўлса ҳам ҳаракат қилиб тиллани топишимиз керак ва уни кўтариб отамизга совға қилиб олиб борсак жуда яхши бўлар эди, деб баробар гапириб юбордилар.

Мухторхон бир нарсани ўйлаган киши бўлиб ўртоғига қараб, агар бу ерга тиллани сув олиб келган бўлса, асосий қони қаерда бўлар экан-а, деб ўртоғидан сўради. Ўртоғининг жавобини кутмай, сен буни инженердан сўраб олмаганмидинг? – деди.

Собиржон бу саволга жавоб бермоқни лозим топиб, мени сўрашга ҳаққим йўқ ва мен катта одамлар ичида сўз бермай уни-буни сўрайверсам айб бўлар эди ва мени ўлардай маҳмадона, шаккок экан деб ҳамма ёмон кўриб қолиши мумкин

эди. Шунинг учун инженер сўзлаб, ҳамма хизматчиларга тушунтирганда мен ҳам кулоқ солиб ўрганишга тиришар эдим. Кончиларга кўлимдан келганича ёрдам берар эдим. Мени билганимча, тилланинг асл кони қоронғу ғорлар ичида бўлади ва ундан сув майдалаб олиб чиқса керак, деб ишчилардан эшитганман, деди.

Бундай кутилмаган жавоб Мухторхонни ишонтирди ва у ғор топиш лозим, дея ўйлади.

Энди нима қилишимиз керак экан-а, деб ўртоғининг ҳар тарафга қараши, Собиржонни ҳам ўзи айтган сўзига ўзини ишонмоққа олиб келгани учун, қани энди ғор топсак ва унинг ичидан муштдек, балки ундан ҳам каттароқ келадиган тилла топсайдик, – деб қўйди.

ҒОР ВОҚЕАЛАРИ

Собиржон ўртоғига қараб: «мана бу ғорчилар қовлатиб кетган ҳовузчалар сувига тушиб бироз салқин бўлиб олмаймизми» деб таклиф қилди. Бу таклиф Мухторхон тарафидан маъқул топилди.

Икки ўртоқ сув ичида анча вақт ҳар тарафга сузиб юрдилар.

Сувдан чиққанларидан сўнг йўлга тушиш лозимлигини билсалар ҳам, тилла топилган жойдан ажраб узоққа кетишга кўнгиллари бўлмади. Тилла топиш ҳаваси икки ўртоқнинг фикрини ўғирлаган ва уларнинг кўзини ҳар тарафга аланг-лашга мажбур қилган эди. Бундай хаёлга чўмган Собиржон ва Мухторхон сувнинг юқорироғида хиёл кўринган қисикликка бормоққа қарор қилдилар. Сув ўзанини дам у тарафга, дам бу тарафга ўтиб, охири сойликнинг иссиқ жойига ўтдилар. Бу жой Мухторхон кўзига бир номаълум қудратли арра билан арралаб тушган чуқурдек бўлиб кўринди. Бу қисиклик девори қаттиқ тошдан тузилганини ва бу жой чуқурлигини, бир неча терак бўйича келишини кўриб, кўнглига аллақандай хаёллар келди ва бир нарсани сўрамоқчи бўлиб, Собиржонга бурилди, лекин ҳеч нарса демай яна қаттиқ деворга қаради. Собиржон худди Мухторнинг фикрини билгандек, унга қараб:

«Кўрдингми, бу жойнинг ён девори шаҳтошлардан тузилган, худди қатламанинг синдириб қўйган бўлагидек қатма-қат юпқа ва майда бўлиб бир-биридан ажралади. Бу жойнинг тоши қаттиқ бўлгани учун сув сойлиқнинг энига қараб унинг қирғоғини ювиб кетолмай остига ўйиб тушган, бу ерда шағал, кум йўк, катта юмалоқ тошлар бор. Шунинг учун бу ерни, тилла йўк деб, қончилар қовламаган эдилар деб», - бир нарсани қидирган киши бўлиб ҳар тарафга қарадилар.

Ўртоғининг бу сўзлари Мухторхонга обрўйлик бир муаллим сўзидек эшитила бошлади. Энди Мухторхон юрагига Собиржоннинг кўп нарсани ўрганиб олганига шак-шубҳа қолмади. Шунинг учун Собиржоннинг сўзига илгаригидан кўра қаттиқ диққат билан қулоқ сола бошлади.

Булар қисикликнинг тоши қаттиқ бўлгани учун уни ювишга сувнинг кучи етмаганини билсалар ҳам, бунинг аксинча сойлик ёпиқ жойларининг тошлари юмшоқ бўлиб, тезда сув билан ювилиб кетиши кейинги вақтларда унинг ўрнига тупроқ ётқизилгани сабабли бу жойга қишлоқлар тушгани, экинзор, боғлар пайдо бўлиб, халқ яшайдиган масканга айланганини била олмадилар. Ҳаттоки бундай фикр уларнинг ақлига ҳам келгани йўк. Икки ўртоқ сувнинг юқорисига қараб қисиклик ичидан юра бошладилар. Қисиклик эса борган сари тораё борди ва ичига офтоб ҳеч тушмайдиган даражага етганда, ҳаво бўзаргандек, ёки суюқ туман тушгандек бўлиб ҳаво қаттиқ совиди. Бу аҳвол икки ўртоқ юрагига англаб бўлмайдиган алақандай бир қўрқув солди. Яна озроқ юрсак бундан ҳам ваҳимали воқеаларга учрармиканмиз деган ҳавф буларнинг йўлдоши бўлди. Ҳали ҳеч нарса бўлгани йўк, агар орқага қайтсак номардлик бўлади деган фикр улар кўнглига таскинлик ва қадам ташлашга ёрдам берди. Кўп вақт ўтмасдан қисиклик ичидаги ҳаво ёриша бошлади ва охири булар яна сойлиқнинг ёпиқ жойига чиқдилар.

Бу жой икки тарафдан келган сувнинг бир-бири билан қўшилган ўрни бўлиб, бу ерга бир тарафдан тор қисикликдан сув оқиб чиққан бўлса, иккинчи тарафдан сув катта ғор ичидан оқиб чиқиб катта сув ҳосил қиларди. Бу жойга етгач,

сойлик ичидан юришга йўл йўқ бўлиб қолди. Икки ўртоқ тоғ ёнида ўсган болалар бўлсалар ҳам бундай мураккаблашган манзарани илгари кўрмаганликлари сабабли қандай жойга келиб қолганликларига ақллари етмай ҳайрон бўлиб, бир нарса деёлмай беихтиёр катта тош устига чиқиб, ҳар тарафга қарасалар ҳам кўзларига ҳеч нарса кўринмади. Тош устига ўтириб кўйниларидаги электр чироқларини олиб, унинг дастасини бир тарафга суриб ёндириб бир-бирларига кўрсатдилар.

Булар чироқларини синовдан ўтказишга овиндилар десак, аммо рўпарада кўриниб турган ғорнинг катта оғзи ва унинг ҳеч нарса кўринмайдиган қоронғи ва қўрқинчли ичи буларни ҳар хил ҳаёлга солди ва узоқ вақт икковлари ўринларидан қимирламай, худди нафас олишдан ҳам тўхтагандек жим бўлиб, ғор оғзидан кўзларини узмадилар. Ғор оғзини кўздан кечириб, охири кўзлари ғор остида кўрпа каби тўшалган оқ мрамар тош қатламига тушди, айниқса унинг устидан ёйилиб пастга оқиб тушаётган тиниқ сув булар фикрини ўзига жалб қилди.

Бу манзаралар улар дуч келган оддий кўринишларга ўхшаш бўлгани учун Собиржон бир оз ўзини тутиб олди, лекин ҳаёлида пайдо бўлган шу ғор ичида албатта тилла бўлиши керак деган фикр унга ором бермади. У ўрнидан бир нарсани ўйлаган киши бўлиб турди-ю, ўртоғи Мухторхонга қараб қани турчи ғор оғзига бориб кўрайлик-чи, деб хитоб қилди.

Мухторхон индамасдан ўрнидан турди. Икки ўртоқ бирин-кетин тош устидан пастга тушиб ғор оғзига қараб юра бошладилар. Сув ичига катта тош ташлаб йўл қилиб, ундан сувнинг ўнг тарафига ўтиб ғор оғзига етиб келдилар. Бир оз ғор ичига қараб тикилиб турган эдилар, буларнинг кўзи қоронғуга чиникди ва анча ичкарини кўра бошласалар ҳам қаноатлантирадиган бирор нарса кўринмади.

Булар фонарларини ёқиб ичкарига кирдилар. Чирок шуъласи таъсирида Мухторхоннинг кўзига аллақандай нарса ялтираб кўринди. Ана у нарсага қара, - деб ўртоғига кўрсатди.

Собиржон жавобан, шошма, ўзим ҳам кўриб турибман, яхшилаб қара, - деди.

Мухторхон гайратини тўхтатолмай олдинга бир неча кадам босиб ғор ичкарасига кира бошлади. Собиржон ҳам унинг орқасидан эҳтиётлик билан борди.

Мухторхон бир оз юргач, тўхтаб ўртоғига қараб, билдингми, тилла кони шу ерда бўлиши керак, нимага десанг бу ғорга ким кирибди ва биздан бўлак одам бу ерда тилла борлигини билибдими-а? - дедию ўртоғини маъқул топган фикрини билгач яна йўлга қараб кадам босди.

Бу вақтда ғор ичи буларни ўзига мустаҳкам жалб қилгани сабабли икковлари ўртасида шунчалик тинчлик, эҳтиётлик пайдо бўлдики, ҳатто ғор ичидан чиқаётган шабада ва қайси жойдандир сувнинг шилдираб тушган овози эшитила бошладди. Булар ўз кўнглига тинчлик солиш ва бир оз бепарво бўлишни истасалар ҳам ғор ичини даҳшатли кўриниши буларни эркалатиш ўрнига юракларига аллақандай ваҳима солди. Булар юрагига тушган хавфни бир-бирларидан яшириб худди кўркмагандек бўлиб кўринишга уриндилар. Секин-аста кадам ташлаб, ердан биттадан катта тош олиб, эҳтиёт шарт белбоғларига қистирдилар. Ўнг қўлларига эшак елкасига санчадиган олма шохидан қилинган калтак ва чап қўлларига фонарларни ушлаб, чирок ёруғида ғорни ичкарасига қараб дадил кадам ташладилар ва ҳар қандай шароитда ҳам ғорни текширишга қарор қилдилар. Булар бир-бирлари билан энди сўзлашишни тўхтатган ва ҳамма фикр-хаёлларини ғорнинг ичкарироғида нима ҳодисалар рўй берар экан, деган ўй банд этган эди. Бирданига кутилмаган жойдан бизга ҳужум бўлмасмикин, ҳужум қилувчи нима ёки ким экан деган ўйлар буларнинг эътибор билан қулоқларини олдиндан келадиган овозга тутмоққа мажбур қилди. Ғор ичкарасига кирган сари ўзгаришларни сеза бошладилар.

Ғор ичидан чиқаётган совуқ шабада, ғор учун махсус бўлган зах иси ва ғор бўшлиғида пайдо бўладиган ғувиллаган овоз икки ўртоқ учун кутилмаган вазиятни туғдирди ва уларнинг юрагига кўркув солди. Икковларида ҳам худди совқотган одамга ўхшаб калтироқ бошланди. Бундай кўркинч икки ўртोकни ичкарига киришдан воз кечиб орқага қайтиш фикрига даъват

қилса ҳам, ғор ичидаги ҳаётдан хабардор бўлиш ҳаваси кўр-кинчни орқага сурар ва улар бир-бирига орқа қилиб қадам босар эдилар. Кор устидаги мрамартошга қадам босиб, унинг донатор, сутдек оқ кристалларини кўргандан сўнг уларнинг назари бу мрамарни усталик билан узоқ замонлар бадалида, силлик қилиб кесиб ўзига ариқчага ўхшаган йўл очган тиниқ ва кўм-кўк сувга тушди. Бу жойда икки ўртоқ бир оз жим ва қимирламай тўхтаб ғор қоронғисига қараб қолдилар. Кўзлари қоронғуга бир оз чиниққандан сўнг, кўркинч ва қалтироқ пасайиб ўзларини бир мунча тутиб олишгандан кейин бир-бирларига қараб кулишган киши бўлиб, қани ичкарига кирамиз, деб яна юра бошладилар.

Ғор оғзи баландлиги уч метрлар, эни эса 4-5 метрлар чама-си бўлиб, ичкарисининг баъзи жойлари жуда кенг ва баланд гумбазга ўхшаб тузилган, деворлари нам, баъзи жойларида марвариддек тизилган томчилар чирок ёруғида ҳар хил рангда жилваланиб товланар эди. Ғор ўртасини ариқча қилиб оқиб ўтган сувнинг икки чеккаси мрамар тошдан тузилган текис йўл бўлиб, бу текислик шу тузилиш учун махсус, кичкина туб жой террасаси номи билан маълумдир. Сувнинг икки чекка-сидан эҳтиётлик билан қадам босиб ичкарига қараб кирган сари, ғорнинг ички тузилиши ўзгара бошлади. Энди ғорнинг ичи жуда торайиб, икки ўртоқ бирин-кетин ғор тешигидан ўтиб жуда катта уйга ўхшаган жойга етдилар. Бу жойнинг саҳни ўртасида чуқур ҳовуз жойлашган ва атрофдан келган сув оқимлари шу ҳовузга тушиб, ундан ариқча орқали ғордан ташқарига қараб оққанлиги маълум бўлди. Ҳовуз атрофлари-да худди одам қўли билан ясалгандек оқ тошлардан тузилган суффаларни кўрдилар. Икки чироғ билан ғорнинг ҳар тара-фига қараб, бир нарсани қидирган кишидек тикилсалар ҳам ҳеч нарсани кўрмадилар. Ҳовуз ичида сузиб юрган катта-ки-чик балиқларнинг усти тимқора бўлиб, ёнбошга ағдарилган-дагина уларнинг тангалари чироғда ялтираб кўринар эди. У балиқлар ҳовуз ичида секин ҳаракат қилиб юришарди. Икки ўртоқ ҳовуздаги балиқларни қандай қилиб бўлса ҳам ушлаш тадбирига киришганларига қарамай, осойишта сузиб юрган

балиқлар уларга туткич бермадилар. Овдан барори келмаган ўртоқлар ҳовуз атрофида ичкарига борган сари, юқоридан пастга оқиб қотиб осилиб қолган оқ рангли минерал оқиқларни кўрдилар. Уларнинг ғор шифтига ёпишган қисми йўғон, пастга осилган уч тарафи эса бигизга ўхшаган учли. Уларнинг баъзилари чўзилиб ерга қадар етган ва худди ғор шийпони табиий устун билан тираб қўйгандек манзарали жойга кира бошладилар.

Бу устунлар кўплигидан бу жой минерал оқиқлар ўрмони ни хотирага келтирар эди. Бу узун оқиш шаклидаги минераллар чироғ нуруни ажратар ва ҳар хил рангли нурларга бўлар ва уларни минерал устида ўйнаши икки ўртоқ фикрини ўзига жалб қилар ва қизиқиш орқасидан улардаги кўрқинч бутунлай йўқолди. Собиржоннинг кўзи ҳовуз тўрида тортилган жуда юпқа ва нафис чимилдиқ пардасига тушди. Бу парда орқасида яшириниб бошидан сув қуйиб турган бир киз кўринди. Собиржон секин ўртоғини туртиб кўрдингми деган ишорани қилди. Икковлари парда ёнига бориб қарасалар, бу парда ялтираган қордек оқ минерал массаларидан тузилган бўлиб, худди ипақдек ялтирар ва остки қисмида майин тўқилган тўр каби ажойиб ҳошиялари бор эди. Бу кўриниш уларни ҳайратга солди. Унинг ортида қўлида коса ушлаб мрамар тош устида чўнқайиб ўтирган киз ҳам пардага ўхшаш тош бўлиб қолганлигини кўрдилар. Бу манзарадан сув қизи тош бўлиб қолибди, деган хаёлга бордилар. Қизни қандай жодугар тош қилиб қўйган экан, деган савол ўйлантирди уларни.

Бу катта жойдан қисиклик орқали ғорнинг ичкарироғидаги иккинчи хонага киришди. У ерда тошдан бўлган шерни, уни ёнида саватдаги қандиллар, курсига ўхшаган супачалар ва ёнбошдан чулдираб пастга тушаётган сувларни кўрдилар. Бу жой илгаригига қарганда яхши безалган уйдек бўлиб кўзларига кўринди.

Бу хонадаги минераллардан тузилган дарахтга ўхшаш устунлар илгариги хонага қараганда ингичкароқ ва бир-бирига яқин жойлашган экан.

Бу хонанинг узунлиги 25-30 метрлар келадиган бўлса, эни-

га эса уч-тўрт метрларга борарди. Шунинг учун бу жой узун йўлакка ўхшаган шаклга эга эди. Бу хонанинг бош тарафида худди театр сахнасига ўхшаган қисми бор бўлиб, худди унинг икки ёни парда тортилгандек юпқа минерал оқиклардан тузилган. Саҳна залдан икки метрларча баланд ва усти текис эди, унинг энг тўрида минералдан тузилган оқ айлана супа кўринди. Ҳор ичидги бундай ажойиб манзара икки ўртоқни ҳайратда қолдирди. Улар чироқ ёрдами билан ҳар тарафга қараб, секин-аста йўлакнинг тўрига бориб сахнанинг ёнидан ўтганларидан сўнг одам энгашиб ўтадиган бир тешикни кўрдилар ва яна ичкарироққа киришга қарор қилдилар. Тошдан аввал Мухторхон ўтиб пастга қараб сидирилиб тушди, ўртоқ тушавер, пасти кенг экан, деган овозни эшитгач, унинг орқасидан Собиржон ҳам пастга тушди. Бу жойнинг эни 3 метрларча бўлиб, бош тарафи торайиб боргани кўринди.

Пастга тушган ўринларидан бир неча қадам юрганларидан сўнг чап тарафдан келган тор бир йўл пайдо бўлди. Шу йўлакнинг бош тарафи камалакдек юқорига кетгани кўринди. Унинг ичига қаердандир хира ёруғлик тушиб турарди. Икки ўртоқ ёруғ тушган тарафга қараб эҳтиёткорлик билан юра бошладилар.

«Мухторхон шошма, ўртоқ, менинг юрагимга қаттиқ ховлиқиб, оёғим юрмай қоляпти, қадамим орқага кетаяпти», - деди Собиржон ўз ўртоғига. Мухторхон эса: «Шунча юриб келдик ҳеч нарса бўлгани йўқ-ку, менинг билганимча ҳеч нарса қилмайди, кўрқма», - деб жавоб бериб ўртоғи кўнглига таскин бермоқчи бўлса-да, ўзи олдинга тушиб йўл бошламади. Ҳорнинг ичкарисига кирган сари унинг ичидан бир нохуш сассиқ ва қўланса зах иси буларнинг дамини қайтариб, нафас олишларига тўсқинлик кўрсата бошлади. Бундай ноқулай шароит ичида бир оз юрган эдилар, ғорнинг юқори тарафидан тушунарсиз хириллаган овоз ва қарсиллаган товуш эшитила бошлади. Бу ҳол икки ўртоқнинг диққатини ўзига жалб қилди. Қадам ташлашдан тўхтаб ҳар тарафга қарасаларда ҳеч бир нарса уларнинг кўзларига кўринмади. Во, ажабо, бу нима экан? Бу қанақа товуш-а? – деб ҳайрон бўлиб турганларида,

бу овоз ғорнинг ҳар тарафидан кўтарилди ва овознинг энг кучлиси ғор шифтидан келди. Ўртоқлар ўринларидан кимирламай қолдилар ва зўр кўркинч устида чироғларини ғорни ҳар тарафига тутиб ёруғ килиб қарадилар. Собиржон, кўрдингми, ана у, шифтда кимирлаётган кизил кўзлик нарса нима деб ўртоғи Мухторхонга кўрсатди. Икки чироқ ёруғида бир нарса кўрдилар... ва беихтиёр ўзларини бир қадам орқага ташладилар. Мухторхон ўзини бир дамда тутиб олди ва у ҳайвон чироқ нурига қараёлмасдан ўзини орқага тортганини сезган ҳолда ўртоғига чироқдан кўрқяпти, чироқни қушга тўғирла. Қочма, секин-секин тисарил, деди. Чироқ тутиб, шифтда овоз бериб юрган нарсага қанча тикилиб қарасалар ҳам уни яққол кўриш иложи бўлмади. Бу маҳлуқ ғорнинг бу қисмидаги тоғ жинслари ичида кўринмай қолар эди. Қоронғу ғор ичида икки ўртоққа қарши ҳужум бошлаган, кўзга яққол кўринмаган, аллақандай қора нарсаларнинг кўзи қип-кизил ўтдек ёниб унинг кичкина қорачиғи буларга душманлик назари билан қараб қаттиқ тикилар ва бошини икки тарафга эгар эди. Номаълум ҳайвонларнинг буларга қарши қилган ҳаракати ва оғзидан вишиллаб чиқарган овози, улар юрган йўлидаги минерал устунларга ўзларини урганидан пайдо бўлган тирсиллашлар бир-бири билан кўшилиб ё ҳаёт ёки ўлим хавфидан хабар берар ҳолга етди.

Собиржоннинг кўзи минерал оҳақдан бўлган устунга ўралиб пастдан юқорига қараб кўтарилаётган жуда катта қопқора бир ҳайвонга тушди-ю, кучли овоз билан «аждарҳо» экан, деб шовқин солди. Бунга жавобан «Кўркма, кўркма, чирогингни унга тут, кўзига қарат, секин-секин тешиқ оғзига қараб тисарил», деган Мухторхоннинг сўзини эшитди.

Қора илонлар галасининг буларга қарши бошлаган ҳужумини чироқ ёрдами билан қайтариб ўзлари ўтиб келган тешиқ оғзига етдилар ва бирин-кетин тешиқдан ўтдилар. Саҳна олдига етганларида илонлар ҳар тарфдан буларга ҳужум бошлаб, уларнинг сони кўпайди. Энди илонлар уларга ёнбошдан ҳам тилини чиқариб ташлана бошлади. Уларнинг калтак билан тез-тез минерал массаларга уриб тақиллатишларидан илон-

лар кўркиб, ҳаракатини бир оз вақт тўхтатсалар-да, кейин яна шериклари ҳужум бошлар эди.

Ғор ичидаги кураш анча вақт давом этиб, икки ўртоқ илонлар ҳужумини даф этиб, секин-секин орқага қайтардилар.

Катта хонадаги ҳовузга яқин етган вақтда Мухторхон, вой, бир нарса оёғимга ўралиб жуда қаттиқ сиқа бошлади, агар этигим бўлмаса болдиримни синдирарди, ҳеч юрғизмай қўйди, тез қара, деб ўртоғига ишора қилди-ю, ўзи олдидан келган илонларга қарши ҳаракатини тўхтатмади. Оёғи оғриганидан орқага қайтишга дармони етмади. Мана энди йиқиламан илонлар менинг ҳамма ёғимдан ўраб бўғадилар, деган фикр уни умидсизлантирди. Собиржон тезлик билан фонарини ўртоғини оёғига тутди ва тиззасидан юқорисигача Мухторхоннинг оёғини ўраб олиб, энди сонига бир халқа бўлиб ўралаётган катта йўғон қора илонни кўрди. Илон фонарни кўргач бош тарафини сонидан бўшатиб Собиржонга қараб ҳужум бошлаганида қўлидаги калтаги билан илонни ураман, деб ҳамла қилган эди, калтак илонга тегмай қўлидан чиқиб кетди. Собиржон ўзини йўқотиб қўймай, тезлик билан калтакни ердан олиб яна бир урган эди, у мўлжаллагандек калтак илонни бошига тегди. Илоннинг боши айланиб, бошини пастга қараб эгди, у бошини кўтаргунча, Собиржон этигини пошнаси билан илонни бошига тепди-ю, гавдасини оғирлиги билан уни эзди. Илон қимирласа ҳам боши янчилгандан сўнг питирлаб охири бутунлай бўшашди. Собиржон калтагини учи билан ўралиб ётган илонни ажратиб олиб думидан олиб ғорни тўрига қараб ирғитиб юборди. Унинг узунлиги 1,5-2 метр бўлиб, йўғонлиги болта дастасидек келарди. «Илонни урсанг, бошидан ур, ўлдирадиган бўлсанг бошини янч», деган халқ мақолини ишлатиб душмандан зўр чиққан Собиржон, ўртоғини орқасидан туриб илонни олиб ташладим, энди орқага қайтавер, деди.

Икки ўртоқ илонлар билан курашиб секин-секин орқага тисарилиб, ҳовуз олдида етганда илонлар ҳужуми бўшашгандай бўлди ва жиддий кураш билан ғор оғзига яқинлаша бордилар. Ғор оғзидаги туман ва ёруғликни кўргач, ҳужумкор

илонларнинг сони камайди ва ўртоқлар текис йўлдан тезроқ юриб ҳар тарафга чироқ тутиб ғор оғзига чиқдилар. Энди илонларнинг ҳужумига қарамай сой ичидан тошдан-тошга сакраб, қоронғи қисқикдан ўтиб, тўхтамасдан, орқага қарамасдан, сойлик ичидаги ўзлари тушган жойга етдилар. Ундан юқорига қўтарилиб катта йўлга чиқиб юклари турган жойга етдилар. Улар орқаларига тикилиб қараб сой ичини кўздан ўтказиб ҳаммаёқ тинч ва буларни қувлаган илонлар йўқлигига ишонганларидан сўнг, қўлларидаги чироғни ўчириб икки ўртоқ бир-бирларига «Уҳ» деган овоз билан чарчаганликларини билдирдилар.

Катта тош устига ўтириб, нафасларини ростлаб олгач, ўзларига назар солиб бир ажойиб ҳодисани кўрдилар, этиклари ичи бутунлай сувга тўлган, тўнларининг елка ва ёнлари илиниб йиртилган, қўллари ва бетлари тимдаланган, тер қуйилиб кийимлари сиқадиган даражада ҳўл эканини сездилар.

Уст-бошларини ҳар хил дарахтга илиб қуриптиб, тош устида, тоза ҳаво ва офтоб иссиқлигида эрқаланиб ётиб, қаттиқ уйқуга кетдилар.

Ғор ичидан ўртоқларнинг кўриб чиққан ва оқиқ шаклда пайдо бўлган минерал массалар ғор ичида қандай ҳосил бўлган ва қандай бўлиб тузилган деган саволга жавоб беришга ҳоллари қолмай уйқуга кетган бўлсалар ҳам, бу табиий ҳодисани билмоқ учун қишнинг совуқ кунларида, томнинг тарновидан оққан сув музлаб узун бўлиб осилиб тушганини эслашгина кифоя қилади.

Ғор ичидаги оҳақлар ҳам худди шунга ўхшаш бўлиб тузилдилар. Агар сув совуқдан муз ҳолига келган бўлса, ғор ичидаги минерал оқиқларнинг пайдо бўлиши бошқа шароитга боғлангандир. Ичида оҳақ пайдо бўлган ғорлар геологик жиҳатдан, асосан, оҳақтошлардан тузилган бўлади. Бу тошларнинг қатламалари қўшимча синган, дарз кетган, баъзи жойлари эзилган, янчилган бўлади. Шу ёриқлар орқали жуда секинлик билан оқиб ер остига кирган ёмғир, қор ва бошқа сувлар йўлидаги оҳақтошларни эритиб бир мунча қуюқ ҳолга келиб, қатлам ёриқларидан секин-секин сузиб ўтиб ғор шиф-

тидан пастга қараб жуда сустлик билан тома бошлайдилар. Бу томчилар ичида эриган оҳак моддаларининг кўп бўлишига сабаб шуки, бу томчилар қатламлар орасидан ўтаётган вақтда, унинг ичида мавжуд бўлган юқори даражали босим иссиқлик таъсирида сув томчиларининг эритиш хусусиятини ортириб юборади.

Бундай куюк эритмалар ғор ичидаги бўшлиққа чиққанларидан сўнг унда босим ва иссиқлик йўқолиб, янги шароитда, сувда эриган оҳакнинг ортиқча қисми сувдан ажралиб ғор шифтига ёпиша бошлайди (кристалл шаклига келади), бу жараён узоқ вақтлар давом этиши натижасида кальцийли минераллардан тузилган оҳаклар пайдо бўлади.

Қор ичида икки ўртоқ кўрган оҳаклар ва бошидан сув қўйиб ўтирган қиз ва бошқа шакллар ҳаммаси оқикдан ҳосил бўлган.

Тоғда яшовчи аҳоли бундай минерал массасининг пайдо бўлишига қараб унга жуда тўғри оҳак деган ном берганлар. Мол айниқса эчкиларнинг оёғи синиб қолса, бу оҳакни мўмиё деб талқон қилиб уларга берадилар ва шунинг ёрдамида синган жой тез тузалади.

Булар уйғонган вақтда ҳавога булут чиққан эди, тўда-тўда бўлиб бир тарафга ўтиб кетаётган туя булутлар сояси остида юриб турган шабада анча-мунча салқинлик келтирганлиги сезилди. Қуёш нури баъзан булут остидан кўриниб унинг иссиқлиги камайган ва ботиш тарафга қараб анчагина оғиб кетгани куннинг кечга яқинлашганидан хабар берар эди.

Икки ўртоқ ўринларидан туриб овқатланганларидан сўнг эшакларини қидириб анча вақтдан сўнг, одатда тоғ олдида мавжуд бўладиган ёйиқ тепаликдан ошиб ўтиб энди тоғ этагига етдилар.

Бу тоғ этагида ҳар хил ёввойи дарахтлар – ёнғок, сарик олча, дўлана, олма, ер олча, бўйи осмонга етган, жуда йўғон чинорлар, қайин дарахтлар, эргай ва бошқалар ўсган. Бу дарахтзор ичида ҳар хил паррандалар баланд овоз билан сайрар эдилар.

Ўртоқлар бундай ажойиб манзарани кўриб шодланиб бир оз томоша қилиб кетишни хоҳласалар ҳам, кун ботиб қолиши ёки бузилиб келаётган ҳаво уларни жадаллаб йўл босмоққа ва кўнгилсизликка учрамасдан тезда бир манзилга етиб олмаққа мажбур қилди. Улар бир қанча вақт пастга қараб юриб охири секин-секин тоғ ён бағрилигига қараб кўтарилди бошладилар ва анчагина йўл юргач, дам олгани ўтирган чоғда уларнинг кўзи қишлоқларига тушди. Улар муҳаббат билан ўз қишлоқларига узокдан, юқоридан қараб унинг ҳуснига таажжубландилар. Қишлоқ тоғ олдидаги баландликдан шарт кесиб, худди қовундан бир тешик кесиб олганда ўрни узун чуқур бўлиб қолгандек узун чуқур шаклидаги сойлик пастлик ичида жойлашганини кўрдилар. Бу сойликнинг баъзи жойи кенг ва баъзиси қисқалиқдан иборат эканлигини кўрганларидан сўнг ўзлари кирган ғор қайси жойда эканлигини қараб топдилар.

Сойликнинг ўртасидан кесиб ўтган ўзандаги сувнинг ранги симобга ўхшаган тус олиб, сувнинг оққанлиги билинмай у узокдан худди қотиб қолгандай бўлиб кўринар ва шалдираган овози ҳам эшитиларди. Сувнинг икки чеккасида сойлик бўлиб, кўм-кўк ўсган мевали дарахтларнинг барглари жуда тоза ва устига чанг зарралари йўқлиги сабабли барларга тушган қуёш нурунинг акси атрофдаги тоғ жинсларига тушар, уларнинг рангини ҳам кўк тусга киритар ва бутун атрофни ўсимлик билан безалган гўзал манзарага айлантирар эди. Тоғдан тушган ёқимли шабада дарахтлар тинчлиги ва осойишталигини бузар, уларнинг шохларини бир тарафга оғдириб келган меҳмонларга таъзим қилдирар эди.

Икки ўртоқ бу гўзал манзаралар ичида роҳатланиб озроқ дам олгандан сўнг, яна йўлга тушдилар. Юқорига юрган сари йўл оғирлашиб ҳавода булутлар кўпайиб шабада шамолга айлана бошлади. Булутларни ҳайдаб, келаётган совуқ шамол икки ўртоқни безовталантириб кўзларини тикиб ҳар тарафга қарамоққа мажбур қилди. Йўл бир одам юрадиган тарқоқ сўқмоққа айланди. Унинг икки тарафида қум тупроқдан ташқари ҳар хил катта кичикликка эга япалоқ, кўп бурчакли

кирралари ўткир, баъзилариники озрок ёйилган тоғ жинслари бор эди. Бундай нотекис йўлдан яна бир оз юрганларидан сўнг йўл қуруқ жар ичидан ўтиб, тик қиялик жўн ёнбағирга чиқди. Бу қияликка етганда шамол зўрайиб, энди чанг билан бирга кум зарраларини учириб келиб кўз очишга ҳалақит берарди. Агар шамол кучи яна ортса, устида юки бор эшакларни пастга тойдириб юбориб, уларни ҳалок этиши ҳеч гап эмасди. Бундай хавфдан қутилиш учун тезроқ бу ёнбағирдан ўтиб, сойлик ичига тушишда эҳтиёткорлик билан бўйнидан ушлаб, уларни яна жадалроқ қадам бостиришга киришдилар.

Узоқдан худди қайнаганга ўхшаб, буралиб, айланиб босиб келаётган қора булут буларнинг кўзига тез-тез юриб келаётгандек бўлиб кўринди. Ҳаво булут ранги таъсирида бир мунча хираланиб бўзариб, охири қоронғу тус олди. Қора булутлар ўртоқлар турган жойга илдам етиб келдилар. Осмон тим қора булутга тўлди ва қора осмондан бир бора урган чакмоқ ўти яшнаб кўринди. Ушбу табиий ҳодисалар рўй берган вақтда ўртоқларнинг аҳволи оғирлашар ва табиат ғазабига бўйсунмоққа мажбур қилар эди. Шамол яна кучайди, энди ер юзида жойлашган миллион-миллион тупроқ, кум, майда тош зарраларини ердан юқорига кўтариб, ҳар тарфга ура бошлади. Болалар шамол ҳаракатига қарши белбоғлари билан қулоқ ва бўйинларини тўсдилар. Шундай чораларга қарамай, келиб урган чанг ва тупроқ кўз ва бурунларга кириб, кўз очиргани ва нафас олдиргани қўймади. Йўл босиш жуда оғирлашди. Бу аҳволдан қўтилмоқ учун қандай чора, қайси жойга бормоқ керак, борадиган жой номаълум, чексиз тоғ-чўл кучоғида иккала ўртоқнинг тақдири ўз қўлида, ўз ақли, билимларига боғлиқ эди. Ёлғиз чора-илдам қадам босмоқ бўлиб қолди. Чакмоқ орқасидан қарсиллаган момогулдирак овози эшитилди, бутун атрофни қоронғулик чулғади. Онда-сонда, якка-якка чанг билан аралашган ёмғирнинг йирик томчилари ўкдек овоз билан ерга туша бошлади.

Ушбу нишонлар йўловчиларда сел келишига ҳеч шубҳа қолдирмади. Сойликдан кетган вақтда сел оқимига учраб ҳалок бўлишига ақллари етгач, йўлдан чиқиб қиялаб юқорига қараб

кўтарила бошладилар. Жар ёнбағрига юмалаб тушиб сочилган ва тарқоқ ҳолда жойлашган қиррали тоғ жинсларини устидан юриш ва унга таяниш хавфли бўлгани учун эҳтиётлик билан қадам босиб, олдинга қараб юрдилар.

Сел бошланди, чақмоқ тез-тез яшнаб бошлади. Момогулдурак овози ўзининг энг кучли даражасига етди. Совуқ шамол кучайди. Энди сел остида қолиб ҳалок бўлиш ёки яна ҳам тезроқ юриб катта шаҳтош ёки бирор камар панасида жон сақлашдан бошқа чора қолмади.

Атроф сукунатга чўмган, жим-жит эди. Бутунлай қоронғулик тушушига озгина вақт қолди. Ёғин кучая бошлади. Шароитнинг оғирлиги ўртоқларни кўзига ёш олишга мажбур қилса ҳам улар курашиш орқали ўзларига йўл очар эдилар. Чап тарафга бурилгач кўзларига узун, эни тор қоронғу бир жой кўринди. Бу нима экан ва яна қандай бахтсизлик бизни кутиб турибди деган хавф остида қоронғуликка яқинлашдилар ва чироқларини ёқиб камар бор экан, деб беихтиёр суюндилар. Муваққат кўчиб келиб камарда тўхтаган бир қанча тулкилар буларнинг овозини эшитиб кўрқиб, камарнинг ҳар тарафига ўзларини урар ва даҳшатли овоз чиқариб, болаларни камарга киргизмасликка тиришардилар. Аммо қўлида узун таёқ тутган одамларга ҳужум қилишдан кўрқиб бош тортдилар. Уларнинг қўлидаги ёниб, кўзини хира қилган электр чироғи тулкиларни эсанкиратиб қўйди.

Селнинг қаҳридан қочиб икки ўртоқ камар ичига кириб узун калтак ва чироқлар ёрдамида тулкиларга ҳужум бошладилар, тулкилар эса камарнинг у тарафидан бу тарафига ўтар, буларга қараб тишини кўрсатар ва мушук каби қаттиқ овоз билан миёвлардилар.

Кураш бир оз давом қилгач, охири тулкилар камарни ташлаб қочдилар ва қоронғуда қайси тарафларгадир равона бўлдилар.

Икки ўртоқ сел балосидан қутулгач, юklarини тушириб бир чеккага жойлаштирдилар. Ўртоқлар камар ичини текшириб, подачилар ўтган вақтда мол қамаган ва пода ёнида ўзлари яшаганликлари учун улар қолдириб кетган челақ ва кич-

кина чўян қумғонни ахтариб топдилар.

Ёзи билан қуриб қолган тезакларни ёқиб ўчоққа қалагандан сўнг Собиржон эски кўрпачасида озроқ уада пахта ва хуржунидан чақмоқ тошларини олгунча, Мухторхон подачилар тагига солган хашакни топиб келиб, тезакни остига тикди, ўт ёниб камарнинг ҳамма тарафи барабар ёруғ бўлди. Эшаклардан жабдуғларни олдилар ва ҳўл бўлган буюм ва устиларни қуришиб олгунча қумғон қайнади, қайнаган сув ичиб овқатландилар. Ёғингарчилик қаттиқлигидан сойлик ичидан оқиб келаётган сув шунчалик кучли эдики, ҳаттоки сандалдан ҳам каттароқ тошдарни пастга қараб юмалатар, сув остидан оқиб келаётган катта тошларни бир-бирига урганидан пайдо бўлган овоз ва гурсиллаш ерни тебратар эди. Сув билан қўшилиб, бўтана бўлиб оққан лойқа ичида тоғдан кўчириб келган арча, қайин ва ҳар хил мевали дарахтни тана ва шохлари кўринар ва уларнинг шохини майдаланган овози эшитилар эди.

Икки ўртоқ узоқ вақт бўлаётган табиий ҳодисаларни томоша қилдилар. Йўл азобини чеккан ўртоқлар дам олиш учун ухладилар, улар ширин уйқуда эканларида камарнинг тўрида оёғи тушовлаб қўйилган эшаклардан бири Мухторхоннинг ёнидан ҳақкалаб ўтди. Шунда Мухторхон уйғониб кетди.

Тонг ёришиб, кун чиқар олдида ҳаво очилган, ҳали ҳамма атроф нам бўлса-да, шабада ўсимликларни қуриш ҳолига келтирди.

Мухторхон ўрнидан ирғиб туриб, эшакларни ўтлагани кўйди, қайтиб келиб ўчоққа ўт ёқди ва қумғонни ўчоққа терилган тезак ёнига қўйди.

Тагига кичкина кўрпача солиб тўқимга бошини кўйиб ётган Собиржон эса ўртоғига менга қара, менинг ичимда думи узун майда оёғи бор нарса юрибди, тўнимни ёқасидан кириб ҳозир елкамдан ўтиб қўлтиғимни тагига қараб ўрмалаб кетяпти, уни бадани жуда совуқ, бундан жуда кўрқаяпман, деди. Кўрқма, аммо ҳеч қимирлама мен сен бош кўйган турган тўқим ёнида яқинда иккита чаён ўлдирдим, кечаги ёмғирда тош тагидаги чаёнлар безовта бўлишиб, ўрмалаб ўзларини қуруқликка ол-

ган бўлсалар керак, бу ерда чаён кўп экан, деб жавоб берди.

Собиржоннинг ичида ўрмалаб юрган газандадан бешикаст қутулиш учун қимирламасдан ётишдан бўлак чораси йўқ эди. Совуқ нарсанинг ўз иссиқ баданидан юришига қарамай, унинг қайси тарафга боришига халақит бермади. Чаён қаерингга борди, деб ўртоғи Собиржондан сўради.

Кўлтиғимни тагига келиб бир оз тўхтаб қолди, мен шу жойда қолса нима бўлади деб кўрқиб турган эдим ҳайрият юриб ҳозир биқинимга етди, деб жавоб берди.

Чаён Собиржонни белигача юриб бориб, белбоғи босиб турган жойларга бир-икки бошини тикиб кўрдию, кира олмасдан ёки нариги ёғига ўтолмай ўрмалаб корнини устига йўл солди, шу вақтда, «Мухторхон» деган овозга ўртоғи етиб келди. «Ҳа, нима бўлди?». Яна биттаси бўйнимдан кириб, ўнг тарафимдан ўрмалаб кетяпти. Вой, жуда ёмон бўлди-ку, энди нима қиламан, буниси қаердан келди? – деб кўзини юмди.

Сабр қилишдан бўлак чора йўқ, агар қимирласанг, чаён найзасини баданингга уриб-уриб охири шишириб юборади. Собиржоннинг пешанасидан мунчоқ-мунчоқ тер чикди ва баданидан чиққан терга кўйлақлари сиқадиган даражада ҳўл бўлди.

Бундай иссиқ ва нам ҳаво чаёнларга ёқмаган бўлса керак, улар бу шароитдан қутулмоқ учун тез ҳаракат қила бошладилар, бу ҳодиса Собиржонни кўпроқ кўрқитса ҳам, узоқ давом этмай чаёнлар кўйлақнинг ёқасидан бирин-кетин чиқиши билан уларни Мухторхон этиги остига олиб эзди ва ўртоғининг қўлидан ушлаб турғизди. Бир оз дам олгандан сўнг Собиржон хавфсираб уст-бошини ечиб ҳамма ёғини текширди. Ўчоқ олдига ўтириб канатиб кўйган қумғондаги сув билан нонушта қилиб турган вақтда камарни тўрт тарафида йиғлаган боланинг товуши эшитилди, бу овоз булар учун қутилмаган бир ҳодиса бўлгани сабабли унга диққат билан қулоқ солдилар, йиғига ўхшаган овоз яхши эшитила бошлади.

Икковлари бир бора хавф остида ўринларидан туриб, ким бор экан, йиғлаган нима деб ҳайрон бўлишиб бир-бирларига қараб камарнинг ичкарироғига кирдилар ва овоз чиқаётган

жойга етсалар ҳам, овоз айнан қаердан чиқаётганини била олмадилар. Камарнинг чап тарафида бир кичикроқ тоқчага ўхшаган тешик кўринди, бу жой анчагина пана ва тескари бўлганлиги учун бунда қороғулик ҳукм сурар эди.

Чироқ билан тешик ичига қараб, ундаги хашак ичида ётган ҳали кўзини очмаган тўрт тулки боласини кўрдилар. Мухторхон шошилиб уларни олиб кетамиз деб қўл узата бошлаган вақтда ташқаридан кечаси булар қочирган тулкилар олдиларига яқинлашиб худи йиғлагандек овоз чиқариб икки ўртоқни кўриб тўхтади. Тулкилар булардан кўзларини узмай худди болаларига тегмасликларини илтимос қилгандек қарар эдилар. Бу аҳволни Собиржон кўриб тулки болаларига раҳми келди, ўртоқ қўй, уларни олганинг билан қандай қилиб боқасан, ўлиб қолади ва ота-онаси орқамиздан эргашиб бизни безовта қилади, деб Мухторхоннинг раъйини қайтарди.

Собиржон – бу камар қандай қилиб бу ерда пайдо бўлганини билмоқ истагида шифтга қаради ва у оҳақтош қатлами остидаги қум қатламининг ўйилиши сабабли пайдо бўлганини билди.

Ўртоқлар камар ва тулки болаларини оналарига топшириб, эшакларини топиб келиб юқларини ортдилар, подачиларнинг асбобини ўз ўрнига қўйиб йўлга тушдилар. Кечасидаги сел ювиб кетгандан қолган сўқмоқ йўл изидан ёнбағирлик бўйлаб юра бошладилар. Жар ёнбағрининг шамол урадиган тарафида селдан қутилтирган камарга ўхшаш катта ва кичик камарларни кўрдилар. Улар бир қанча юрганларидан сўнг ўнга қараб қайрила бошлаган йўлдан бориб юқоридаги текисликка чикдилар.

Сойлик ичида худди камалиб қолгандек ўзларини ҳис қилган ўртоқлар текисликка чиқиб, ҳар тарафга қараган вақтда анчагина юқорига кўтарилиб қолган ва йўловчиларга бахтли йўл тилаган қуёш ўз шуъласи билан кенглик кўкрагини ёритган эди.

Хавони хиралантириб турган туман тарқалган. Осмондан ёғилган қуёш нури билан бирга узокдан келган хушбўй ва нафис гул ислари ўртоқлар баҳрини очди, кўнгилларини кўта-

риб эркалатди.

Улар бир оз яхши ҳаво ва гўзал манзарада дам олганларидан сўнг атрофга қараб кечаси бўлиб ўтган сел ҳаракати натижаси, сел оқими жар ичларини кавлаб чуқурлаштиргани ва атрофдаги ёнбағирлардан тўдаланиб ётган тоғ жинсларини ўрнидан кўчириб, оқизиб олиб кетиши сабабли жарларнинг эни кенгайгани ва жарлар бўйига қараб анчагина ўсгани билинди.

Ўртоқлар тепаликдан юриб бориб йўлга тушар олдида Собиржон анча чарчаганлиги сабабли эшак устига миниб олди. Мухторхон ҳам ўртоғидек сувора бўлиб, ўн-ўн беш кадам юрган эди, унинг остидаги эшаги безовта бўла бошлади, аввал югурди, кейин тўхтаб, баланд овоз билан ҳанграб ўзини ерга ташлаб оёғини осмонга қилиб, дам-бадам чапга қараб ағдарилди. Унинг ҳаракати зўрлигидан қорин боғичи узилиб, остидан тўқими тушгач, тезда ҳанграганча ўрнидан туриб қочди.

Мухторхон эшагини ушламоққа кўп вақт сарф қилди ва ўз ўрнига қайтариб келгач, эшаги тўқлигидан кўрқиб яна қочишга ҳаракат қилса ҳам, энди уни Мухторхон кўлидан чиқармади. Собиржон эса тўқимни кўтариб эшак устига қўйишга киришган вақтда тўқим ичидан ингичка олачипор илон тушди-ю ярим белигача кўтарилиб, бошини икки тарафга тинмай тебратиб, баъзан айри тилини чиқариб, болаларга душмандек қарар эди. Унинг боши катта ва бўйни ингичкалигини кўриб, ўртоқлар унинг заҳарли эканини билдилар.

Олачипор илон эса ўзидан-ўзи ғалаён қилиб буларга қарши ҳужум қилишни истагандек бўлса ҳам, кейин нимадандир кўрқиб, ёнига тисарилиб охири бир тарафга қараб кета бошлади.

Илон тўқим тагига тушиб иссиққина эшакни баданидан фойдаланишни хоҳлаганидан кўрқиб ерга юмалаган эшак илонни кўргани ҳеч тоқати бўлмади доим безовта бўлар эди. Илон ўлигини, уни олдига олиб келиб ташладилар ва калтак билан нарига ёққа иргитиб юбордилар. Юкларини ортиб бир қанча вақт юрганларидан кейин, пастликдан юқорига кўтарила бошладилар. Тоғ этагидан ўтиб, тоғ ёнбағирлигидан юрди-

лар. Бу ёнбағирликни ташкил этган тоғ жинслари ер тарихининг палеозой эрасида пайдо бўлган қатламлардан иборат бўлиб, кейинги вақтларда ўзгариш (метамувофиқланиш) сабабли яхлитланиб, қаттиқ шаҳтошларга айланган эдилар.

Ер тарихининг кейинги даврларида бу шаҳтошларнинг усти ташқи таъсирлар сабабли ёрилиб, синиб, чақилиб, майдаланиб бўлак ҳолига келиши туфайли ҳар хил катта-кичикликка эга қиррали тоғ жинслари билан қопланган эди.

Ёнбағирлик устини қоплаган тоғ жинсларига делювий номи берилиб, бу жинсларнинг йириклари юқоридан пастга қараб ўз оғирликлари билан юмалаб келиб, ёнбағирда тўхтаб қолган бўлса, бундаги майда зарралардан иборат бўлган шўрхок, қум, тупроқ ва бошқалар эса сув, яъни ёмғир ва сел сувлари оқизиши натижасида бу жойларга келиб қолган. Шунинг учун шундай ёнбағирликларни ташкил қилган тоғ жинслари бўш бўлиб, оёқ остидан силжиб кетадиган бўлади. Шу сабабли унинг устидан ўтиш жуда ҳам хатарлидир. Ўртоқлар кесиб ўтиб кетаётган ёнбағирлик устининг баъзи жойларида қадимда тиккасига сув ювиб кетиши туфайли жарга ўхшаган чуқурликка айланган қисмлар бор эди. Шу чуқурликнинг юқори қисмларидаги майдонда чақилиб майдаланган тоғ жинсларининг парчалари юқоридан чуқур орқали пастга тўкилгани сабабли пастдан тўлиб чиқиб, қияликда ҳосил бўлган пастликларни тўлғизган. Бундай тўкилиш натижасида пастдан юқорига тўлиб ва кўтарилиб чиққан жинс шаклининг ости кенг, учи учли бўлгани сабабли унга тўкилиш конуси деган ном берилган. Ўртоқларнинг юрадиган йўлида бу хилдаги ҳодиса мавжудлиги, уларнинг бундай тўкилиш конусига тушиб кетганларида катта бахтсизликка олиб келиши табиий ҳодисалардан бири эди. Шунинг учун йўл юрган вақтда йўлда учрайдиган хатарли манзилларни билиб тупроқ билан бирга пастга қараб сидирилиб тушиб кетмасликни эса тутиш керак бўлди. Йўл устидаги тоғ жинсларининг баъзи жойларида сув ювиш, шамол учириш ва бошқа ҳодисалар туфайли усти очилиб қолган шаҳтошларни кўриш мумкин. Бу усти очилиб қолган қаттиқ тошлар ҳам доимий эмас, булар ҳам ташқи табиий таъсирга

берилувчан бўлгани учун уларнинг усти ҳам табиий ҳодисалар ва ўзгаришлар натижасида ёрилиб, чакилиб майдаланган жинслар остида яна кўмилиб қолади.

Мана шундай табиий тузилишли ёнбағир бўйлаб қийинчиликларга учраб икки ўрток йўл босдилар. Йўл дам пастга, дам юқорига қараб айланиб кетганлиги сабабли анча азоб чекиб, бир баландликка чиқдилар.

Бу баландликнинг усти тахминан тўлқинсимон текислик бўлиб, умуман яланглик манзарасини ҳосил қилар эди.

Усти қиррали ёки қирралари бироз ёйилган тошлар ва қумдан тузилган ялангликда онда-сонда янтоқлар, баъзи жойларда юлғиннинг тўшак бўлиб ўсган тўплари кўринар эди. Бу манзарага булар ҳайрон бўлиб бир-бирларига қарадилар. Мухторхон менга йўлни тушунтиришганда, анча кенг, мол юрган тўғри йўлдан борасизлар, деган эдилар. Бу ерда ундай нарса йўқ, қайси тарафга юрамиз, деб ҳайрон бўлиб ўртоғидан маслаҳат сўради. Собиржон эса мен ҳам билолмай қолдим, бу жой чўл-ку. Бошга тушганни кўз кўрар дегандек, бошимизга тушганни кўрамиз. Мана шу сўқмоқдан эшакларни ҳайдаимиз-да, ўзимиз ён-беридан йўл ахтарамиз. Орқамизга қайтган билан қаерга борар эдик, адашган бўлсак адашибмиз, одинга браверамиз, деди Мухторхон.

Бу сўз Собиржонга ҳам маъқул келиб эшакларини йўлга солиб, ҳайдаб қўйиб, ўзлари йўлни икки тарафини текшира бошладилар, анча вақт йўл юриб чарчадилар. Собиржон эрта билан қилган нонуштамиздан қолган нон мени белимда ана у юлғун тагидаги сояга кириб, қоринни тўйғизиш олайлик, деди.

Улар адашганига ортиқча ғам емай юлғин тагида ўтириб нон еб, бир-бирига қараб йўлни топиб оламиз, деб кулиб кўяр эдилар. Ноннинг учинчи бурдасини оғизларига солиб чайнаётган вақтларида орқаларидан кўрқинчли хириллаб «пувв» деган қаттиқ овоз эшитилди. Сапчиб ўрнидан туриб қочишга тараддудланган ўртоқларнинг кўзи бир оғзи итникидек катта очик, бадани туллаган туянинг баданидек буришган, тупроқ рангли, узунлиги олтмиш-етмиш сантиметр келадиган, усти чўтир қаттиқ қадоқлари бор бўлган ҳайвонга тушди.

Бу хайвон икки ўртоққа ҳезланиб томоғининг икки тарафини қурбақа қуриллаганда томоғи шишгандек шишириб хириллаган овоз чиқаришини давом қилди. Собиржон, кўрма, эчкиэмар экан, бу одамни тишламайди, деб сўзини тамом қилар-қилмас у хайвон думи билан юлғинга бир урди ва юлғиннинг икки шохи чўрт синиб бир тўппак чанг юқорига кўтарилди.

Бу хайвон ҳужум қилиб ўртоқларни олдига солиб қувди. Эчкиэмар шундай думи билан уришида ҳар қандай одамнинг оёғини синдириб юборса керак, деган кўрқинчли хаёл билан анча жойгача қочиб бориб, ундан қайрилиб эшаклари олдида тўхтадилар. Орқаларига қараб-қараб йўл юришни давом қилдилар.

Кун қиёмига яқинлашиб қолганда узоқ йўл босдилар ва чўлни нариги бошига етмаганлари уларни нотинч қилди. Ўртоқлар яна йўл қидириб, ёнбошга қараб юрдилар. Йўлда кўп юмронқозикларни кўрдилар, улар инидан чиқиб, худди буларни қарши олгани чиққан каби онда-сонда ини олдида икки кўлини кўтариб бир нафас қулоқларини динг қилиб туриб, яна лип этиб уйига кириб кетар эдилар. Уларни бу ҳаракатларига икки ўртоқ завқ билан кулишар эди.

Чўлда кичкина тепаликлар учради, бундаги чуқурчалар ичида бир нарсанинг ини борга ўхшарди. Мухторхон ҳой, бу ерда нима бор? – деб калтагини тикиб ин ёнини кўчирди. Яна бошқа инга калтак тикаман деб ҳаракат қилган вақтда, бир бора беш дона калта ва ингичка илон пайдо бўлиб қолганини кўрди, улар белигача кўтарилиб бошларини буларга қаратиб аллақандай пишиллаган овоз билан ўртоқларга ўзини ташлади. Мухторхон қоч, ўқилон бор экан, деб ўзи олдинга тушиб қочди. Қумда қочиш буларнинг кучини олди. Жуда чарчадилар ва ҳамма ёқлари терлаб сув бўлиб кетди. Бу йўллар жуда ёмон экан, энди нима қилдик? Агар ҳамма ёқда чаён, илон, эчкиэмар бўлса, яна қанақа зарар келтирадиган ҳайвонлар бу ерларда бор экан? Кечаси қайси жойда ухлаймиз.

Эшаклар нима ейди деган хавф ўртоқларнинг бошини айлантриб қўйди. Энди эшаклар юрган йўлдан чикмай, юриб

боришиб, йўлни кўндалангига кесиб ўтган кенг ва сувсиз жарга етдилар. Икковлари жар лабида ўтириб нон едилар. Кўп қидирсалар ҳам ичкани сув топилмади. Эшаклар эса жар ичида куриб қолган чўпларни еб қаноатландилар.

Энди қайси тарафга борамиз деб ҳайрон бўлиб турган вақтда жар бўйлаб бир одамнинг келаётганини кўриб қолдилар.

Йўловчи буларнинг адашиб кетганларини тушунтириб, йўлда учрайдиган нишонларни айтиб, йўлга тушиб жадал юрмасаларинг чўлда қоронғуда қоласизлар. Бу ерда кечаси ётиб бўлмайди, деди.

Ўртоқлар йўловчининг хуржундаги кўзасидан сув ичиб, мамнун бўдилар ва унга раҳматлар айтиб жадал йўлга тушдилар.

Йўловчи кўрсатган йўл билан юриб, кун ботмасдан илгари бир сув бўйига етдилар ва кечаси шу жойда ором олдилар. Уйқудан турган вақтларида кун чиқиб қолган бўлса-да, ҳаво салқин бўлгани сабабли анчагина жунжикиб қолиб иссиқ устларини кийиб олдилар.

Юкларини эшакка ортиб сув бўйлаб юқорига қараб юриб кетдилар. Бироз юргач, юқоридан сув тушаётган шар-шарага бориб етдилар.

Шаршаранинг баландлиги бир терак бўйидан ортик, сув тушган ўрин жуда чуқур ўйилган ва бунда гум пайдо бўлиб, сув айланиб турар эди. Гум атрофида ҳар хил дарахтлар ўсган, салқин жой эди. Бунда бир оз тўхтаб, ювиниб гумнинг пастидан сувнинг чап тарафига ўтдилар. Сув бўйлаб юриб деворга ўхшаган, усти ойнадек ялтираган ойнатошга етдилар. Бу деворнинг баландлиги етти-саккиз метрлар келарди. Бу жойда ер ёрилиб, икки қисмга бўлинган: уларнинг бири юқорига, иккинчиси пастга қараган. Ойнатошлар бир-бирига қаттиқ ишқаланиш туфайли пайдо бўлган. Шу сабабли деворнинг усти (деатри) ойнадек силлиқ бўлиб қолган. Бундай ҳаракатлар қаттиқ ер қимирлаши натижасида рўй беради. Ер қимирлашда пайдо бўлган бундай ҳодисага геология илмида тектоник ҳаракат деб айтилиб, ер ёрилиб икки қисмининг бир-бирига нисбатан ўрнидан силжишига узилма дейилади. Ер-

нинг ёрилиб кўтарилган қисми оқар сув ўзанига кўндалангига тўғри келиб қолиши юқоридаги каби шаршаралар пайдо бўлишига сабаб бўлади.

Ўртоқлар бу манзараларни томоша қилиб бир қанча юрганларидан сўнг каттароқ йўлга чикдилар. Бу йўл эса улар борадиган жойнинг йўли эди.

Улар тўғрига кетмай ўнг ва чап тарафга қараб эгилиб кетган йўлдан бориб юқоридаги арчазорга етиб келдилар. Бу жойда баланд бўйли, пастак, ёш ва қари кўм-кўк арчалар тоғ ёнбағирларида ўрмон каби ҳар тарафга тарқалган. Уларнинг бултурги йилдан қолиб, қуриб остига тўкилган тиканга ўхшаш барглари арчазор ичига тўшалган сариқ гиламдек ўрмон ичини зийнатлаган ва бу жойга алоҳида бир ҳусн берган эди. Бу кўм-кўк ўрмоннинг баъзи жойларидан чулдираган овоз билан ер остидан чиқиб турган булоқлар атрофидагина ҳар хил ўтлар ўсган бўлиб, бу жой сариқ гилам устига солинган кўк гул каби бўлиб кўринарди. Бундаги арчаларнинг ёқимли иси икки ўртоқнинг кўнглини очди ва руҳларини кўтарди. Улар беихтиёр ҳар тарафга бориб, бундай лаззатли ҳаводан тўйиб нафас олдилар. Бир оз юргач, дарахт остига тушдилар ва озроқ овқатлангандан сўнг арчага суяниб ўтирганларича кўзлари уйқуга кетди. Арчанинг ёш новдалари шабада таъсирида эгилиб келиб, худди ҳазиллашгандек, тикан барглари билан уларнинг бетига тегиб, уйқуларига ҳалақит берганига қарамай, йўлда қаттиқ чарчаган ўртоқларнинг лаззатли уйқусини бузолмас эди. Юриб боргач, охири йўл пастлади ва арчазор тамом бўлиб ялангликка чикдилар. Бундаги йўлнинг икки тарафида ок, пушти ва тўк сариқ гули хушбўй пиённинг ҳар хил ранглари, гули қатма-қат ва бошқа ҳар хил рангли кизил, сариқ, тўк кўк, ҳаворанг гуллар бор эди. Бу жой ер тарихининг янги замонларида кўтарилган Алп тоғлари устида ўсган ва шу билан машҳур бўлган табиий гулзор эди. Бундай гўзал табиат гулзорини биринчи кўрган ўртоқлар бу жойнинг ҳуснига мафтун бўлдилар.

Яна йўл юриб, бир тепалиқдан ошиб, иккинчи тарафдаги сойликка тушдилар. Бунда йўғонлиги бир неча метр келади-

ган азамат чинорларни ва юз йиллаб яшаган катта ёнғоқлар, олча, pista, дўлана ва бошқа дарахтларни томоша қилиб ўтиб бориб сойликдан чиқиб иккинчи арчазорга кирдилар. Бу арча ўрмонининг ичида бир пастлик жойни кўрдилар. Бунда йилнинг кўп вақтида сув бўлгани учун дарахт ўсмай очиклигича қолган экан. Бу яланг жойга етганида кун кеч бўлиб қолгани учун шу ерда бир кеча қолишни лозим топдилар. Дарахт остига жой қилишиб куннинг ёруғидан фойдалиниб тонг отгунча ёққанда ҳам тамом бўлмайдиган миқдорда ўтин ғамладилар. Ўрмон ичида юрган вақтда Мухторхоннинг кўзи дарахт остида мудраб ётган қуёнга тушди. У ўзини усталик билан қуён устига ташлаб, уни бўйнидан маҳкам ушлаб, кўкраги билан босди. Қуённинг қочолмаслигига ишонгандан сўнг, ёнидаги каллабузар пичоғини олиб уни сўйди.

Шу аснода қуёни тозалаб, ўтда кабоб қилиш билан овора бўлдилар. Қоронғи бўлгач, дарахт остига жой солиб, шу жойда қолдилар.

Тонг отарга яқин вақтда, тўрт-беш кунлик бўлиб қолган ой чиқиб атрофни ёритди. Собиржон шу вақтда уйғониб, ўзининг яқинида ўтлагани чикқан архар, ёввойи йўрға ва яна улардан кўра кичикроқ ҳайвонларни кўрди. Бу ҳайвонлар тинч ўтлаб юрганлиги Собиржонни бепарво томоша қилмоқдан маҳрум қилмади. Кун чиқар олдида ҳайвонлар тарқаб кетдилар. Буларнинг ўрнига қандайдир қушлар чирқиллаша бошладилар ва у тарафдан бу тарафга қараб югуриб ўтган қуёнларни кўрдилар. Собиржон ўрnidан туриб, кечаси ёқилган ўтдан қолган қул устидан чўғни олиб, устига ўтин ташлаб ёндириб исина бошлади.

Кейинроқ Мухторхон ҳам келиб ўртоғининг олдига ўтирди. Икковлари нонушта қилгач, йўлга тушдилар. Тўрт-беш соатларча йўл юрганларидан сўнг қўшдовон ва қўшжарлардан ошиб ўтиб, усти тўлқинсимон кичкина тепалик ва пастликлардан тузилган бир катта ялангликка етдилар.

Бу яланглик ичида жуда кўп миқдорда ҳаракатдаги булоқлар бор экан. Бу булоқларнинг суви текисликни чуқур қилиб ўйиб, ўтиб бўлмайдиган ва шохлаб кетган, жарликлар пайдо

қилган бўлса, буларнинг катта чуқурликка айланишига ҳаводан келган нам, қор-ёмғир ва селлар ёрдам берган. Икки ўртоқ бу жарларни кесиб ўтадиган йўл топишга овора бўлиб, кўп вақтларини сарф этдилар, охири йўл иккига айрилди, унинг ўнг тарафи Мухторхоннинг ота-оналари турган жойга олиб борса, чапга кетганда Собиржонниқига борар эди. Бу жойда тўхташиб нафасларини ростлагандан сўнг, иковларини бир-бирларига жуда яқин, гўё бир ота-онанинг боласидек, меҳрибон қилган сафарда кўрган-кечирганлари эсларига тушиб, кучоклашиб, хайрлашдилар ва ҳар қайсиси ўз йўлига равона бўлди. Булар то бир-бирининг қораси кўринмайдиган бўлгунча орқаларига қайрилиб қарашиб кетдилар.

СОБИРЖОН

Ўртоғидан ажралиб ёлғиз қолган Собиржон, баланд-пастликлардан иборат бўлган чексиз тоғ чўлларисида пода юрган кенг йўлга тушиб, бир оз юриб тепалик орқасига ўтди. Собиржон атрофга қараб ўртоғини кўрмагандан сўнг, унинг билан хайрлашгани ва ўзини ёлғиз қолганини сездди. Шундан кейин чўллар ичида ёлғиз қолиш хавфи ва бир йўлда учрайдиган бахтсизликка қарши ёлғиз курашиш лозим бўлишини фаҳмлади ва ўз тақдири ўзининг қўлида эканини англаб, унга бўйсунмоққа мажбур эканини билди. Энди йўлда учраган ҳеч нарсага қарамай жадаллаб, тез-тез қадам ташлади.

Бу катта йўлдан юриб бориб, сарғиш ёки малларанг оҳактошлардан тузилган бир қанча сойлиқчалардан оқиб чиққан сувлар катта асосий сойлик сувига қўшилиб, пастга қараб шиддат билан оққан жойга етди.

Собиржон бир қанча вақт сув бўйлаб кетиб, ўнгга бурилиб жўн ёнбағирлиги ва жар ичидан ўтиб, икки тепалик ўртасида ёйилиб кетган кенг унурга етди. Унурнинг ичидан чиққан ҳаво Собиржонга ноҳуш кўринди. Унга тузилишининг хунуклигими, тошларининг қоралиги таъсирими, бундай жойдан илгари юрмаганими ёки ўртоғи кетиб ўзи ёлғиз қолганлигими, хуллас нималиги тушунарсиз бир хавф унинг юрагига тушди, ҳар тарафга тез-тез тикилиб четдан келадиган ҳар бир

овозга қулоқ солиб эҳтиётлик билан қадам босди.

Дарҳақиқат, Собиржон кутгандек, унинг эшаги ханграб олдинга югура бошлади. Бу нимани кўрдийкин, деб олдинга қараб бир катта, малларанг, чала туллаган бўрининг йўл чек-касидаги катта тош орқасидан бошини чиқарган ҳолда кўзлари ўтдек ёниб, ўткир узун тишларини бир-бирига уриб, жағини шақиллатиб турганини кўрди. У тезда югуриб бориб эшагини нўхтасидан ушлаб бошига бир уриб, бўридан чакса гўшт қарздор бўлмайд ўлгур, деб уни тўхтатди ва ўзи ҳам тўхтади. Собиржон ердан тез-тез бир қанча тош парчаларини олиб хуржун устига қўйди. Калтагини кўтариб бўрини қўрқитаман, деб бир тошни унга қараб отган эди, тош бўри ёнидан ўтиб кетди. Бўри ўрнидан қўзғалиб булар тарафига бир оз юриб яна ўтирди ва жағларини шақиллатиб буларни писанд қилмай, қулай вақтни пойлаб турди.

Собиржон бир, икки, уч маротаба тош отса ҳам бўри назар-писанд қилмай яна яқинлашди. Эшак ханграб бўрига ҳужум бошлашга ҳаракат қилса-да, Собиржон йўл қўймади ва нўхтасидан маҳкам ушлаб олди.

Бўри йўлдан чиқиб ёнбағирликка кўтарилиб, қиялаб яна буларнинг олдига кела бошлади. Собиржон бўрининг ёнбағирдан ҳужум қилишига ақли етгач, секин-секин тисарилиб бўридан узоқлаша бошлади. Бўри ўзини эшак устига ташлаб елкасига тиш солмоқчи бўлганида Собиржон калтаги билан уни уриб тишлатгани қўймади. Бўри ўзига ҳужум бошлашга тайёрланганини кўриб, у қаттиқ шовкин солди ва калтагини ҳавода айлантириб, ундан гувиллаган овоз чиқариб бўрининг шаштини қайтарди. Ўзи жуда қўрққан бўлса-да Собиржон сир бой бермади. Шу вақт балангликдан ўтиб кетаётган бир отлик бу аҳволни кўриб тезда овоз бериб, унинг олдига етиб келди. Бўри эса, отликни кўриб қочиб тепалик орқасига ўтиб ғойиб бўлди.

Ҳа, ўғлим, қаёққа кетяпсан, – деди йўловчи.

- Қаҳлик сойга, – деб жавоб берди Собиржон.

- Абдуллажон аканинг кенжатоғимисан? Жуда яхши, баракалла. Нимага ёлғиз йўлга чиқдинг, ана, бўрини кўрдинг-

ми, мен бўлмасам сени хафа қилиб кўярди ёки эшагингни гўшт қиларди. Биласанми, эшакнинг бўридан чакса гўшт қарзи бор. Шунинг учун эшак бўрини кўрса, гўшт деб келдингми, гўштни бермайман, мени сендан қарзим йўқ, деб ханграб бўрига қараб югуради. Бўри айёрлик қилиб озгина-озгина қочиб тўхтаб, жағини шақиллатиб эшакка қарайди. Эшак эса яна ханграб бўрига қарши ҳужум бошлайди. Шунақа қилиб эшакнинг бошини гангитиб, пайт пойлаб унинг елкасига тиш солади. Шу вақт эшак бўрини елкам билан эзаман, деб ўзини ерга ташлайди ва бўри тезлик билан унинг қорнини ёради, то гўшти тамом бўлгунча унинг олдидан кетмайди. Энди сен Қаҳлик сойга борадиган бўлсанг мен билан юр, сени катта йўлга солиб юборай, яна бўрига учраб ўтирма, деди.

Собиржонга ҳам бу сўз маъқул бўлиб, икковлари бир қанча юриб, боргач кенг йўл кўринди. Йўловчи мана шу йўлдан чиқмай борсанг тезда етиб оласан. Даданг Абдуллажон акамга ва бошқаларга Набибой темирчи салом дедилар деб айт, — деди.

Йўловчи билан хайрлашиб, Собиржон йўлга тушди.

Бир қанча йўл босгандан сўнг икки жўн ошиб бир катта сой ичига тушди ва узоқдан кўринган қапага етиб борди. Қападан бир қари одам чиқиб кел, ўғлим, деди-ю, йўл бўлсин деб Собиржонга қаради. Сувсаган бўлсанг керак деб бир чинни коса айрон олиб чиқиб берди

Собиржон мен Қаҳлик сойга бормоқчи эдим бу сой шу эмасми? — деб сўради.

- Йўқ, бунинг отини Қочдисой дейдилар. Ана у кўринган жардан ошиб тушсанг Айғирбулоқ сойга тушасан, ундан ўннга қараб кетсанг, Бўриқирилди деган ўнғирдан ўтишинг билан Қаҳликсойнинг капалари кўринади, хайр умринг узоқ бўлсин, деб дуо қилгач, дадангни сўраб қўй, деди.

Собиржон Бўриқирилди унгуридан кўрқиб хар тарафга қараб, унинг оғзига етганда, дарҳақиқат, онда-сонда тикилган капаларни кўрди.

Собиржон Қаҳликсойга етганини билгач, йўлдаги азоблар эсидан чиқиб, отам, онам ёки опам Нозикой кўзимга кўри-

нармикин, деб ҳар тарафга қарай бошлади. Шу вақт кун бо-тишга яқин қолган бўлса-да ҳали моллар подадан қайтгани йўқ эди. Ҳаво кўм-кўк ва тиник бўлиб, унда ҳеч ғубор йўқ, юмшоқ ёқимли шабада юриб турган пайт эди. Собиржоннинг онаси қападан чиқиб югуриб келиб ўғлини кучоқлаб ўпиб эсон-омон келдингми деб, уни кучоғидан қўйиб юбормай эшагининг арқонидан етаклаб қапа олдига олиб борди.

Собиржон дадам ва опам қанилар, деди. Икковлари пода қайтаргани кетдилар, деб жавоб берди онаси. Собиржон кеч-курун хуржундан битта ироқи совун билан кичкина шишада-ги атирни олиб опаси Нозикойга тутди. Нозикой ҳам тахмон-дан кўк сатин дўппи олиб мана сенга мен тикиб тайёрлаб қўйиб эдим, деб укасининг бошига кийгизди. Бир оздан сўнг Собиржоннинг дадаси Абдуллажон ака келиб ўғли билан кўришди. Собиржоннинг эсон-омон келганига ҳаммалари хур-санд бўлдилар.

Нозикой онаси билан бирга молларни соғиб, сутини қай-натгани қозонга қуйди. Эчки ва қўйларнинг сутини алоҳида идишга қуйиб қўйди. Ҳайвонларни четан ичига қамаганлари-дан сўнг қапага овқатланиш учун кирдилар.

Кечки овқатдан сўнг Собиржон қаттиқ чарчагани сабабли ухлаб қолди.

ГҲРЎҒЛИ ОТАНИНГ ТАРИХИ

Ҳавога бир оз булут чиқиб, кун дим бўлди. Ҳавонинг ўзга-риши одамларга таъсир қилиб, кечгача моллардан тузуккина хабар ололмадилар.

Кечкурун пода қайтар олдидан ҳаво бир мунча равшанла-шиб, булутлар тарқала бошлади. Пода қайтиб, сутларни со-ғиб олганларидан сўнг, одатдагидек уларни ўз жойларига қамаб, ҳамма иш тамом бўлган вақтда, кечаси пода қоровул-лагани чиққан ёшу қари бирин-кетин Яхшибой ота капаси тарафга қараб юра бошлади.

Нозикой укаси Собиржон билан қапага етиб келиб, Му-нисхон аяси билан кўришди ва аянинг таклифини қайтармай, капанинг ички тарафига солиб қўйган кўрпача устига ўтирди.

Атрофдаги одамлардан уялиб, бошидаги дуррасини ечиб, уни пешонасигача тушириб, кўзини пана қилиб олди. Ҳар тарфдан ёғилган қизлар ва хотинлар Нозикой олдига келиб ўтирар эдилар. Яхшибой отанинг капаси жўн ёнбағрида жойлашган бўлиб, унинг олдида кичкина айвончаси бор эди. Бу айвончанинг усти ҳар хил дарахт шохлари билан беркитилган ва унинг ўртасида, чеккасига тош терилган кичкина чорчўп атрофида қора қумғон ва чойдишда сув доим қайнаб турар эди.

Бу жойга келган эркаклар шу чорчўп атрофида давра олиб ўтирдилар. Бу қапа шу атрофдаги энг баланд жўн устида қурилиб, бундан узоқ жойлардаги ўзгаришлар, подадан ажралиб қолган ҳайвон ва подага келаётган бўриларни кўриш мумкин эди. Бу жойга кўриқчиликка чиққан ҳамма колхозчилар йиғилиб бўлган вақтда, Яхшибой ота ўз ишларини битириб кириб келди-ю, ҳа, келинлар, – деди.

Йиғилганлар ҳа, келдик, деган жавоб қилишди.

– Бу кун калтакнинг синмайдиган қаттиқ ва кучлисини олиб келдингларми, деб сўради.

Калтагимиз тошни ёради, деган жавоб эшитилди.

Яхшибой ота қапа оғзига солиб қўйилган оқ эчкининг пўстаги устига ўтирди.

Азамат эса отага қараб чойдиш қайнаб турибди, менда жийда пўсти бор ташлаб чой қиламизми, деб отанинг фикрини билди.

Иброҳим ака бир-икки йўталди-ю, Яхшибой ота, сиз болаларга Гўрўғли отанинг тарихини айтиб бераман деб ваъда қилган экансиз, булар неча кундан бери менга жон Иброҳим ака айтинг, отам Гўрўғли ҳикоясини айтиб берсинлар, деб ҳиқиллашгани ҳиқиллашган, энди нима қиламиз? – деди.

– Бу жуда узун гап, айтгани юрак ҳам кўтармайдиган бўлиб қолган.

– Ўзингиз ваъда қилган экансиз, шунақами, – Азаматга қаради Иброҳим ака. Азамат ҳам Иброҳим ака сўзини тасдиқлаб, Яхшибой ота энди айтиб бермасангиз бўлмайти, кўпчиликдан сира, қутулолмайсиз, булар қўймайдиганга ўхшайди. Ойнинг шом еганига уч кун бўлди, ой чиққанча шу ерда

бўлсак, ой чиққандан сўнг подадан хабар олгани кетамиз, деди.

Бу сўзга шодланишиб, ҳамма йиғилган каттаю кичик айтиб беринг, деб чувиллашиб юбордилар.

Яхшибой ота кулимсираб, ҳа, ваъда ёлғон бўлмасин. Айтсам айтиб берай деб сўзлай бошлади.

Менинг бобом ёшлик вақтларида бизнинг элимиз паст қишлоқда яшар эканлар. Шу қишлоқдаги азамат чинор ва ўзларинг кўрган юз ёшдан ошган ёнғоқ, ўрик, ношватиларни шулар экиб кўқартирган ва қишлоқни обод қилган шу қария бўлган. Эқилган бугдой ва жўхориюядан чиққан ҳосил дон солиғини тўлашга етмай бунинг устига, сув танқислиги туфайли экин тузиккина битмайдиган бўлиб қолган экан.

Юрт кетмон кўтариб ариқ кавлаб сув олиб келгани билан, сувни бизнинг қишлоқ Шалдирамоқнинг юқорисидан олар экан. Бир терак бўйи келадиган баландликдан тушган шалдирамоқ суви ўз остини ўйиб, уни жуда катта гум қилиб қўйган эди. Бу гум ичида сув доимо тўлқинланиб айланиб, тинмасдан шалдирамоқнинг ост қисмини камар қилиб ўйиб, ичкарига қараб кетаверган. Бу камар ичининг баҳайбатлиги қиш пайтларида, сув камайганда билинар экан.

Бу ўпирилиш катта майдонга тарқалгани сабабли қишлоққа келадиган ариқнинг бошини ҳам ўзи билан ўпириб олиб тушиб кетибди. Бу ўпирилиш рўй берган вақтда айни баҳор вақти бўлиб, унинг таъсирида ер қимирлаганини қишлоқ аҳолиси сезган.

Ер қимирлаган вақтда уйларнинг эшиклари ва таводонлари қарсиллаганидан ҳамманинг юрагига кўрқинч тушган.

Шу ўпирилиш натижасида қишлоққа келадиган ариқнинг боши ҳам узилиб тушиб энди қишлоққа катта ариқдан келадиган сув бутунлай қуриган. Бу аҳволдан ҳамма қишлоқ аҳли кўрқиб сув бошига бориб кўрсалар, ариқнинг боши шунча ўпирилибдики, уни тузатиш ёки унинг ёнидан сув олиб келишнинг иложи йўқ экан. Қишлоқдаги камбағаллар йиғилиб, жўн ёнбағридан ариқ очиб тўрт-беш тегирмон сув олиб келганлари билан бу сув ўзларига тегмай вақф ерларига олиб

кўйилганлиги сабабли, буларнинг экинлари сув етарли бўлмаганлигидан қониқарли даражада ҳосил бермаган.

Ердан уним бўлмагани учун қишлоқда оч, яланғоч қолганларнинг сони кўпайган. Қишлоқ аҳли сувни узоқдан олиб келишга уринсалар ҳам, овқат йўқлиги ва катта тошлари ўядиган асбоб олишга қурблари етмаганлиги сабабли ўз мақсадларига ета олмаганлар.

Қишлоқда бошланган очлик туфайли халқ бошига келган балодан қутулиш, ё ўлим ё бу жойдан бошқа тарафларга бахт истаб кетмоқ бўлиб қолган. Ўзига тўқ бойлар қишлоқ аҳолисини бу балодан қутқариш чорасини кўриш ўрнига, буларнинг бўйнига қарз юклар эканлар.

Бошларига тушган бахтсизлик ва очликдан қаттиқ эзилган паст қишлоқ жамоасини ярмидан кўпи елкасига эски кетмонни ташлаб, бола, чақаларини етаклаб, Шалдирамоқ юқорисидаги кимсасиз чўл – чексиз ва одам яшамайдиган жойларга кўчиб бориб, қапа тикиб ҳаёт кечира бошлаганлар.

Буларнинг овқатлари тоғдаги ёнғоқ, писта, жийда, олма ва олча каби мевалар бўлган. Булар қиш совуқларида ва ёғингарчиликларда уйсиз, қапада қийналиб кун кечирганлар. Бу одамлар кўчиб келиб пешонамиздан кўрамыз деб қараб ўтиришмаган. Булар биргалашиб ариқ қовлаб, сув олиб келиб, дарахт экиб, йўл қилиб бу жойни обод эта бошлаганлар. Бу жой обод бўлиб, халқ энди ердан тузуккина ҳосил оладиган бўлган вақтда солиқ тўлаш лозимлиги туфайли, бу манзилга «Янгиқишлоқ» номи берилган экан.

Тўланадиган солиқнинг кўплиги одамларни ноилож аҳволга кўйибди, солиқ тўлашга қурби етмаганларнинг обод қилган ерлари бойроқ одамлар қўлига ўта бошлабди. Ер-сувидан айрилган ва оғир ҳолда қолганлар бойларнинг ерини экиб, ўнган ҳосилдан тўртдан бир қисмини оладиган бўлиб қолганлар. Буларни яна эски аҳволга тушиши, бу бечораларнинг орқасидан очлик, яланғочлик, фақирлик ва беҳисоб бахтсиз кунлар Янгиқишлоққа ҳам худди эргашиб келгандек бўлибди.

Булар, бу кулфатдан қочиб яна қайси жойга борсинлар?

Энди борадиган бошқа жой қолмади. Узоқ жойларга бориб

икки қилмабди.

Шу маҳал уруш бошланиб қолибди. Солиқлар кўпайибди. Дехқончилик хўжалиги хароб ҳолатга етибди. Қишлоқда яшовчилар оч ва яланғоч эди. Очликдан шишиб ўлганлар сони кўпайибди. Ҳар куни маҳаллада жаноза. Шундай кунларда Маҳбубахоннинг ота-онаси ҳам очликдан оламдан ўтишибди. Балоғатга етган йигитларни мардикорликка олиш тўғрисида фармон келибди. Мардикорликка бормаган йигитларни генерал Куропаткин келиб, банди қилиб олиб кетади, деган гап тарқалибди. 1917 йилда «Оқ подшо»ни тахтдан туширишибди, деган гап оғиздан оғизга ўта бошлабди. Эзилган халқ бойларга қарши бош кўтарибди. Аммо бойлар давлатини халққа бергиси келмас эди. Улар Сибирдан келган Эргашни кўрбошиликка чақирдилар. Қабих бойлар меҳнаткаш халқнинг душмани эканлиги, бойларни ағдармасдан туриб, меҳнаткаш халқнинг озодликка чиқиши мумкин эмаслиги маълум бўлди. Эргаш кўрбошининг одамларида беш отар милтиқ, белида патронтош, берданка, ханжар, дудама пичоқ бор эди. Оддий халқда эса ойболта, эски қилич, йўғон калтак эди. Ярадор ва ўлганлар кўп бўлди. Унинг устига «дашноқ»лар келиб тинч, бегуноҳ халқнинг қонини тўкиб, ўққа тутишди. Аҳоли бирлашиб уларни суриб чиқаришди. Шу маҳал Содиқжон ҳарбий трибуналга ишга тайинланди ва босмачиларга қарши кураш олиб борди.

Содиқжон ўн саккиз ёшга кирганда Скобелевга бориб Мадаминбек тўдаси билан курашди. Содиқжон Ўшга облревком томонидан командировкага юборилди. Содиқжонга қўшиб Ҳабибулла деган йигит ҳам юборилди. У йигит барваста, оғир, вазмингина эди. Ўшга етгунча икковлон яхши суҳбатдош бўлиб кетишди. Ҳабибулладан Содиқжон Ўшнинг вайрон бўлганини эшитиб, хафа бўлиб кетди. Аравада кетатуриб Ҳабибуллага ўхшаган йигитлардан «партия дружинасини» ташкил этиш режасини тузишди. Ўшга етиб келгач, Жумабой билан Холхўжа кўрбошига қарши кураш олиб боришди.

Бир куни Ўш гарнизонининг бошлиғи Содиқжонни чақириб ҳол-аҳвол сўрагандан сўнг, «Сиз Қуръон ўқишни била-

сизми?» деб сўрабди. «Сизга бир хафта муддат, Курьонни ўқиб, ҳар бир сўзнинг маъносини ўрганиб келинг. Мақсад – Холхўжа босмачи тўдаси ичига кириб, унинг атрофидагиларни биз томонга оғдириш». Кўрбошининг олдига Содиқжоннинг кўзини қийиқча билан боғлаб олиб боришди. Холхўжа тонг отгунча жавобини бераман, деб Содиқжоннинг олдига бир милтиқли босмачини кўшиб кўйди. Ҳар қаерда олов ёнида тўда-тўда бўлишиб босмачилар овқат еб, чой ичиб ўтиришарди. Нарирокда қимор, ошиқ ўйнаб бор-будини ютқизиб мушталашган одамлар. Баъзи бирлари наша кайфини сурар, чой ичиб ўтирганлар олдида ўтириб Содиқжон аста гап бошлади: «Одамзотнинг умри қисқа, ҳаёт кўркам ҳаммаларингни қавмқариндошинг пойлаб ўтирибди. Бегуноҳ қон тўқсаларинг нариги дунёларингиз жаҳаннам. Яхши яшасангиз жаннатинг бу дунё – ёмон яшасанг дўзахинг шу дунё. Нариги дунёдан ҳеч ким келиб қандайлигини айтмаган. Куролни ташлаб уйлариингга боринглар. Шўро ҳукумати ёмонлик қилмайди, бунга мен кафил». Бу гап кўпчиликка маъқул тушиб, қочишга қарор қилдилар. Бундан хабар топган Холхўжа эллик навқарни уларнинг кетидан юборди. Содиқжоннинг калласига Холхўжа беш минг танга ваъда қилди, лекин босмачилар уни тутолмадилар.

Қилинган иш зое кетмади. Тўданинг ярмиси таслим бўлди. Қолганлари чегарадан ўтиб Афғонистонга кетди.

Кунларнинг бирида Йўлдош Охунбобоев бошчилигида ёш гвардиячилар номаълум қишлоққа кириб келишибди. Уларнинг штаблари бир масжидга жойлашибди. Ёнида мазор, унинг орқасида сой оқар экан. Кун қиёмига етиб қолган. Гвардиячилар Йўлдош акадан бола-чақасини кўриб келиш учун руҳсат сўрашибди. Руҳсат олгач тарқалишибди.

Охунбобоев ва Содиқжон иккаласи қолибди. Шу пайт бир тўда босмачилар бостириб келишибди. Йўлдош ака билан Содиқжон граната отиб, ўзларини дарёга ташлашибди. У ердан мазорга ўтиб яширинишибди. Отишмани эшитган аскарлар ёрдамга келиб, босмачиларни тор-мор қилишибди. Охунбобоев билан Содиқжон кийимларини қуришибди, йўлга тушибди.

Бу пайтда Маҳбубахон катта бўлиб, Тошкент Медицина институтини битириб қишлоққа қайтди ва янги очилган касалхонада врач бўлиб ишлаётган эди. Кузда Содиқжон қишлоғига қайтиб келиб, Маҳбубахонга уйланиб Самарқандга бориб циркда орготделига инструктор бўлиб ишга киради. Кейин эса СаГУнинг тоғ-геология бўлимига ўқишга кирди. Ўқишни битириб чиқиб, кўглаб кўмиркон, тиллакон, кўрғошин, мис, барит конларини очди. Содиқжон кўглаб студентларни ўқитиб, уларни тоққа олиб чиқиб, тошлар билан таништирар эди. Уруш даврида катта хизмат кўрсатгани учун ҳукуматимиз муҳофотлар берди. Кўп йиллар ўтгандан кейин ҳам Содиқжонни шогирдлари яхши сўз билан тилга олишади. Бу одамнинг ўғиллари, набиралари ҳам геолог. Шундай одамлар туфайли бизларнинг ҳаётимиз фаровон. Содиқжон оламдан ўтди, уни баланд тоғ чўққисига олиб бориб кўмишди. Унинг қабри «Гўрўғли» деб аталади. Тоққа чиққан студентлар ва уларни таниган одамлар қуръон ўқиб, яхши сўзлар билан эслашади. Шогирдлари қабри бошига қора гранит тош қўйишди. Гранит ер пўстининг чуқур горизонтидаги магмадан пайдо бўлган тоғ жинси, қуёшда товланиб туради.

Гўрўғли отанинг ҳикояси мана шу бўлади, деб сўзини тамом қилди Яхшибой ота.

Кападагилар чой ичиб ҳаммаси Яхшибой отадан миннатдор бўлиб, қападан чиқиб, ўз ишига тарқалди.

Кечаси чиққан ой булутлар орасидан сузиб худди бекинмачоқ ўйнагандек туюларди. Бир қоронғи бўлиб, бир ҳамма ерга оппоқ нуруни сочар эди. Майин шабада эркалаб турган бу кеча ҳам осойишта ва тинч ўтди.

Азамат ҳали тун этагини йиғиштиришга улгурмасдан, ўрнидан туриб юз қўлини ювди, оқариб келаётган тонгга қараб жилмайди, у ҳар бир тонгни интиқлик билан кутарди. Келажакдаги ҳаёт порлоқ ва кўркем туюларди. Алп тоғларидаги ўтлоқ кўм-кўк майсалар орасидаги кип-қизил лолалари билан гиламни эслатар эди. Азамат кеча Яхшибой отанинг айтиб берган тарихи таъсири остида Гўрўғлининг қабрини кўргиси келди. Тоққа чиқиш учун Азамат битта арча шохини кесиб

келиб пичоғини тозалаётган пайтда олдига Собиржон келди. Калтакни нима қиласиз, деб сўраган Собиржонга Азамат тоққа чиқмоқчилигини айтди. Собиржон мен ҳам бораман, деди. Иккаласи нонушта қилиб бўлгач, тоққа чиқиб кетишди. Тоққа борадиган йўл тик чиқиб бўртиб турган варақасимонлар устидан ўтиб серпантинга (айланма йўл) айланди ва борган сари тораийб борди. Юриш оғирлашди, пешанадан тер чиқиб, кўзларга томди. Йигитлар ёнбошлаб бир одам оёғи сигадиган йўлдан ўтганларида орқаларига тишларнинг қирралари ботиб турар эди. Ниҳоят улар терраса деган озроқ қия бўлиб горизонтал тузилган текисликка чиқишди. Бу ерда улар ўтириб дам олишди ва оёқларидаги титроқ тингунича бир бурдадан нон еб олишди. Тоғ чўққисига босқичсимон ёнбағирликдан чиқадиган йўл олиб борар эди. Азамат ўтирган жойидан баландроқ жойда, тоғ ёриғидан қоп-қора сақичга ўхшаган нарса оқиб ётар эди. Бу мўмиё эди. Азамат ундан битта халтачага йиғиб олиб оғзини боғлади-да белбоғига бостириб олди. Пешинга яқин улар тоғ чўққисига етиб келишди, Собиржон тошлардан ясалган ўчоқ топиб, арчани ёнида жилдираб турган булоғни кўриб қолди. Тошларнинг тагидан топилган чойнакка сув қуйиб ўчоққа қўйди. Озгина ўтин топиб келиб ўт ёқиб юборишди, лекин чойнак ҳадеганда қайнамади. Азамат Собиржонга бу ҳодисани, босим паст бўлса қайнаш иссиқлиги паст бўлади, деб тушунтирди. Чой қайнагунча Гўрўғлининг мазорини зиёрат қилишди. Чой ичиб бўлиб атрофга назар солишди, тоғ ёнбағрида сочилиб ётган ялтироқ ойнага ўхшаган аччиқ тош парчаларини халтага солиб, уни ҳам белбоғларига бойлаб олишди.

Тоғдан тушиш чиқишдан қийин бўлди. Йигитлар калтагини орқасида иккала кўли билан ушлаб секин-секин тушишарди. Тоғдан тушиб орқаларига қараганларида қоронғи тушиб қолган эди. Мўмиёни кўрган Абдулла ака, бу жуда кучли дори, суяги синганларга, ошқозонга, куйганга, ҳамма нарсага ишлатилади. Аччиқ тош эса молларни терисини ишлаб, томоқ, оғиз, умуман яраларни тузатади, деди.

Шу тарзда ёз ҳам ўтиб кетди. Подаларни уйга қайтариб

колхозчилар молга алоҳида молхона қуришди. Пишган мева, узумларни жойлаштиришди. Ғалла, пахтани йиғиб олишди. Кеч кузда ҳамма ишлар битганда Баҳринисо хола Абдулла акаларниқига меҳмон бўлиб бориб, Химоятхонга Азамат тўғрисида гапиришни мақсад қилиб қўйди. Баҳринисо холани кўрган Нозикой салом бериб сўрашдида, онасини чақирди. Химоятхон меҳмонни очиқ чеҳра билан кутиб олиб кириб кетди. Нозикой хонтахта қўйиб, атрофга икки қават кўрпача ёзди, духоба ёстикларни ташлаб, дастурхон тузатди. Иссиқ чой билан бир даста пиёла олиб кирди. Тўртта нон билан қанд қўйди.

– Қизи борни нози бор, - деб гап бошлади Баҳринисо хола, - Нозикойнинг ҳам бўйи етиб қолибди. Бизни колхозда ҳам Азаматга ўхшаган йигитлар кам. Азамат менга ўғилдек бўлиб қолди, уни шу бу йил уйлантириб қўйиш керак. Сўққа бош бўлиб ўтаверадими? Тенгини топсанг текинга бер деганлар.

Химоятхон ўйланиб: «Отаси билан маслаҳатлашайчи, нима дер эканлар», - деди. Орадан бир ҳафта ўтди. Абдуллажон ака розилик билдириб, Азаматнинг уйига бир гуруҳ йигитларни юбориб, уйларини оқартириб, камчиликларини тузаттиргач, тўй эълон қилди. Тўйга бутун колхоз қатнашди. Азамат. Абдуллажон ака билан институтга кириш тўғрисида маслаҳат қилди. Колхоз номидан Азаматга политехника институтига йўлланма беришди. Азамат геология-разведка факультетига ўқишга кирди. Нозикой ҳам у билан бирга Тошкентга кетди, уларни кузатгани бутун қишлоқ чикди ва битириб, қишлоққа қайтинглар, сизлар бизларга жуда зарурсизлар, дейишди.

Мундарижа

МУАЛЛИФ ҲАҚИДА.....	3
ТИНЧЛИК МАНЗАРАСИ.....	4
АЗАМАТ.....	5
БАҲРИНИСО ХОЛАНИНГ ҲИКОЯСИ.....	17
БЎРИЛАР ҲУЖУМИ.....	19
ТАЖРИБАЛИ ҚИЗ.....	23
ЭНДИ ЙЎЛ КОЛХОЗ ЯЙЛОВИГА.....	24
УЗУН САФАР.....	33
ҒОР ВОҚЕАЛАРИ.....	41
СОБИРЖОН.....	65
ГЎРЎҒЛИ ОТАНИНГ ТАРИХИ.....	68

Муҳаррир: Маъмура Содиқова

Нашриёт рақами: М - 262. Босишга рухсат этилди: 5.05.06

Қоғоз бичими... Офсет босма. Офсет қоғоз.

Ҳисоб нашриёт т. 4,2. Шартли босма т. 5. 42-буюртма,

200 нусхада. келишилган нархда.

ЎзРФА «Фан» нашриёти: 100047, Тошкент шаҳри,

акад. Яҳё Фуломов кўчаси, 70.

ЎзРФААК босмахонасида чоп этилди.

Тошкент, И. Мўминов кўчаси, 13-уй.